

PI 4190

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE
MODERNĂ

VOL. XXIV

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. DAN BERINDEI (redactor-șef), ALEXANDRU MAMINA (redactor-șef adjunct)
BOGDAN POPA (secretar de redacție), DANIELA BUȘĂ, ADRIAN-SILVAN IONESCU,
MARIAN STROIA, RALUCA TOMI.

Revista „STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ” apare o dată pe an.
La revue „STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ” paraît une fois par an.

Revista se poate procura contracost de la:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711,
București, România, Tel.: 40-21-318 81 46; 40-21-318 81 06; Fax: 40-21-318 24 44; E-mail:
edacad@ear.ro.

Comenzile pentru abonamente se primesc la:

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România
Tel./Fax: 40-21-610 67 65, 40-21-210 67 87; tel.: 0311 044 668
E-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3,
Cam. 301–302, sector 1, București
Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39
E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro
www.romanianjournals.com

Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Comitetului de redacție:
B-dul Aviatorilor 1, 01 1851, București, tel.: (21) 212 53 37.

E-mail: istorie.moderna@gmail.com

Website: smimod.blogspot.com

Redactor: Alis ALEXĂ
Tehnoredactor: Maria-Magdalena JINDICIANU
Coperta: Andreea ION

© 2011, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
www.ear.ro

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

VOL. XXIV, 2011

SUMAR

IDENTITATE, PRACTICI SOCIALE ȘI DEZBATERI INSTITUȚIONALE

ALEXANDRU MAMINA, Mobilizare și legitimitate în spațiul public european (secolele al XIX-lea – al XX-lea).....	3
CRISTIAN PLOSCARU, Ipostaze ale alterității în principatele române la începutul veacului al XIX-lea.....	31
CONSTANTIN ARDELEANU, Navigația pe Dunăre și tratatul austro-britanic din iulie 1838	41
RALUCA TOMI, Aboliționismul în dezbaterile elitei politice în perioada războiului Crimeii ..	57

OPINII

ALEXANDRU MAMINA, Structura și tipologia crizelor	71
BOGDAN POPA, Contribuții la definirea conceptului „călător străin”. Observații preliminare	77

ÎN DEZBATERE

Învățământul istoriografic actual (Norocica Maria Cojescu, Ecaterina Lung).....	85
---	----

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ

„Sedinta programului <i>Românii și Europa în secolul al XX-lea</i> ”	91
„Orientări politice în Rusia actuală: partide și grupuri de reflecție”.....	92
„Rolul lui Mihail Gorbaciov în sfârșitul unui «secol scurt»”.....	93
„Relațiile româno-franceze între 1870-1914”	98

REVISTA REVISTELOR ISTORICE

„Annales. Histoire, Sciences sociales”, no 1, 2011.....	101
„Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, II (2010).....	102
„Acta Moldaviae Septentrionalis”, VII-VII, 2009, și IX, 2010.....	102
„Transylvanian Review”, Vol. XIX, Supplement No. 4, 2010. Identity Projects and Processes in the Romanian Space, 19 th -20 th Centuries, edited by Viorel Achim.....	103

Liviu Brătescu (coord.), <i>Liberalismul românesc și valențele sale europene</i> , Iași, Editura Pim, 2010, 272 p.	105
---	-----

RECENZII ȘI NOTE

Venera Achim și Raluca Tomi, în colaborare cu Florina Manuela Constantin (culegere editată de), <i>Documente de arhivă privind robia Țiganilor. Epoca dezrobirii</i> , București, Editura Academiei Române, 2010, 282 p. (<i>Daniela Bușă</i>)	109
Bogdan Murgescu, <i>România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)</i> , Iași, Polirom, 2010, 528 p. (<i>Alexandru Mamina</i>).....	110
Mihai Cojocariu, <i>Zimbrul și Vulturul. Cercetări privitoare la unirea Principatelor</i> , Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, 242 p. (<i>Alexandru Mamina</i>).....	111
Dimitris Rizoulis, <i>Comoară de cuvântări ale arhiepiscopului Hristodoulos. De la cuvântarea de întronizare până la ultimele sale cuvinte</i> , București, Editura Omonia, 2011, 278 p. (<i>Alexandru Mamina</i>)	112

MOBILIZARE ȘI LEGITIMITATE ÎN SPAȚIUL PUBLIC EUROPEAN (SECOLELE AL XIX-LEA – AL XX-LEA)

ALEXANDRU MAMINA
(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

Resortul eficient al oricărui stat sau regim politic este mobilizarea capacităților umane și naturale. Pentru a se menține, statul sau regimul trebuie să fie în măsură să mobilizeze administrativ și legislativ populația într-o serie de activități economice și sociale care să-i asigure resursele necesare cel puțin pentru menținerea rețelei sale funcționărești și pentru apărarea teritoriului – condițiile elementare ale existenței și funcționării unui stat, conform lui Max Weber. Exemplul poate cel mai sugestiv de mobilizare a capacităților îl reprezintă prelevarea impozitelor. La fel ca și alte activități, nici aceasta nu este o operațiune univocă, de la stat către populație. Ea presupune capacitatea administrativă a statului de a percepe impozitele, dar disponibilitatea populației de a le plăti. Nu întâmplător perioadele de criză politică au debutat cu contencioase financiare legate de legalitatea și acceptabilitatea socială a unor taxe. Revoluțiile burgheze „clasice” – engleză, americană și franceză – sunt cât se poate de relevante în acest sens. Chiar și atunci când nu intervine nici o revoluție, dezacordul populației se poate manifesta în forme care periclitează funcționarea sau chiar structura instituțională a statului: revolte, depopulări, practici evazioniste – cum s-a întâmplat de pildă în principatele române, în secolul al XVIII-lea.

Dacă funcționarea sistemului politic depinde de mobilizarea socială, iar mobilizarea socială implică acceptul populației, rezultă că sistemul respectiv nu poate exista fără să întrunească un consens social minimal. Faptul este evident în cazul așa-numitelor „state-administratoare” (liberal-democratice), dar este valabil pentru toate statele și regimurile². Chiar și sistemele autoritare, bazate pe coerciție și control, nu există decât atâta timp cât răspund anumitor necesități și așteptări

¹ Conceptul de „stat” se referă la organizația socială ca atare, la un sistem instituțional formal, general recognoscibil; cel de „regim politic” privește modalitatea concret-istorică de exercitare a puterii. În expresia lor practică însă, cele două concepte se suprapun, fiecărui stat corespunzându-i un anumit regim.

² Vezi François Châtelet, Évelyne Pisier, *Conceptiile politice ale secolului XX*, București, Humanitas, 1994, p. 73.

sociale, care pot merge de la absorbția șomajului până la politica revanșei naționale sau până la racordarea la interesele geo-strategice ale unei mari puteri, care acționează astfel ca factor de presiune structurală externă dar cu impact intern. Altfel spus, puterea politică trebuie să dispună de legitimitate, indiferent de tipul și de cuprinderea socială a acesteia, care poate fi mai mare sau mai mică, dar nu inexistentă.

Asigurarea consensului social prin legitimitate, adică, în fond, prin diseminarea unei concepții asupra naturii și exercitării puterii, presupune socializarea politică a populației, care își asumă o serie de reprezentări și atitudini privind politica, așadar o ideologie specifică, exprimată fie în manieră simbolică, fie formalizată (gradul de formalizare fiind corelativ modernizării)³. În precizarea și diseminarea unei atare ideologii inițiativa poate să aparțină statului, dar se implică activ și societatea ca atare (publicul), care formulează și acreditează opțiuni, respectiv comportamente, în favoarea sau, după caz, împotriva *statu quo*-ului. Statul și societatea comunică printr-o serie de instituții și organizații, și în particular prin oamenii care le deservesc. Conceptul gramscian de „intelectual organic” este concludent pentru relația de contiguitate dintre factorul politic și cel civil. În aceste circumstanțe, socializarea politică se realizează prin intersectarea practicilor guvernamentale cu sistemele educaționale și discursurile teoretice, care acreditează împreună o viziune „hegemonică” asupra puterii.

Elaborarea ideologiilor cu funcție de mobilizare socială în secolele al XIX-lea și al XX-lea a fost influențată în mod determinant de două transformări de paradigmă, cu privire la natura suveranității, respectiv la raportul dintre politic și social, sau mai concret – dintre stat și locuitorii săi (supuși, cetățeni). A fost vorba așadar, pe de o parte, de secularizarea suveranității, iar pe de alta – de constituirea sferei publice a persoanelor private, care s-a interpus structural între stat și locuitori, revendicând inclusiv competențe politice⁴. Aceste transformări au impus regândirea problemei puterii în termenii unei noi raționalități, laice, caracterizată deci prin persuasiunea pozitivă, nu prin impunerea autorității.

În antichitate și în evul mediu suveranitatea era asociată cu sacralitatea. În mod indirect în Grecia (ceremoniile publice, ritualurile expiatorii), în mod mai direct la Roma și în Europa creștină (apoteoza împăraților, oncțiunea regilor), conducerea politică a avut întotdeauna ca referențial ideal (semnificant absolut) divinul. Cu alte cuvinte, puterea se legitima social prin legătura cu o instanță superioară, care se impunea fără echivoc conștiințelor prin forța și misterul său. Prin urmare, și suveranitatea respectivă era oarecum indiscutabilă și de la sine înțeleasă. Se schimbau suveranii, dar suveranitatea (principiul conducerii) nu.

³ Sub acest aspect, istoria culturală se intersectează cu istoria socială, întrucât valorile și reprezentările acționează ca structuri eficiente (legături semnificative) ale relațiilor sociale.

⁴ Vezi Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală. Studiul unei categorii a societății burgheze*, București, Editura Univers, CEU, 1998, p. 73, 76.

Amintim aici separația dintre *humanitas* și *dignitas* în cazul monarhilor medievali, pe baza căreia Ernst Kantorovitz a formulat teoria celor două corpuri ale regelui.

Situația a început să se modifice din secolul al XVII-lea, pe coordonatele a două serii culturale: una cu un conținut propriu-zis politic, cealaltă cu un conținut religios. Prima serie s-a desfășurat pe filiera reflecției politice engleze, rezultată în urma revoluției și a războiului civil. Deși a debutat sub influența mișcării religioase a puritanismului, prin faptul că a înlocuit monarhia de drept divin cu un regim creat esențialmente de reprezentanții comunelor, revoluția engleză a plasat suveranitatea în zona umanului pozitiv. În acești termeni a fost concepută de Thomas Hobbes, John Locke, iar mai târziu, în secolul al XVIII-lea, de Jean-Jacques Rousseau, care au indicat drept sursă a suveranității voința umană, exprimată sub forma contractului social. Tot într-o logică secularizată a evoluat și gândirea politică a lui Montesquieu. Chiar dacă acesta a substituit determinismului subiectiv unul obiectiv (natura, ocupațiile, moravurile), legitimitatea regimului era judecată din aceeași perspectivă a criteriilor pozitive. A doua serie culturală s-a constituit, în mod paradoxal, chiar în interiorul Bisericii. În Franța, disputele dintre iezuiți și janseniști au politizat și manipulat credința, transformând tot mai mult absolutul acesteia într-o chestiune de opinie, discutabilă⁵. Subiectivizarea din teologie s-a transmis apoi și în teoria politică (de la semnificant la semnificat), care a început să conceapă suveranitatea pornind de la rațiunea individuală, desprinsă de referințele religioase. S-a adăugat, în direcția secularizării progresive a mentalului colectiv, un efect pervers al „perfecționismului” religios posttridentin, care, în dorința de a reafirma prestigiul spiritual al catolicismului, a ajuns să producă o separație între clerul instruit și credincioșii din parohii – tot mai neputincioși în a urma exigențele sporite ale religiei⁶.

Pe lângă secularizarea suveranității, ideologiile mobilizării sociale din secolele al XIX-lea și al XX-lea au fost influențate determinant de constituirea sferei politice a persoanelor private. Esența acestui proces a constat în autonomizarea structurală și simbolică a opiniei publice în raport cu statul, condiția umană ca atare fiind detașată de circumscrierea ei politică.

Fără a intra în nuanțările specifice, se poate desprinde aprecierea că, în antichitatea greco-romană, omul nu exista decât prin apartenența la o „cetate”, adică la o organizație politică (omul ca *zoon politikon* – o concepție recognoscibilă la Aristotel și la Platon în egală măsură). Cu alte cuvinte, statul era singura formă instituțională și valorică a sociabilității. Extinderea teritorială a Imperiului roman a modificat cuprinderea spațială a apartenenței la „cetate”, dar nu relația sistemică de determinare univocă de la stat (politicul) la locuitori (socialul). Universalismul religios al creștinismului a eliberat *natura umană* de condiționările contingentului istoric, dar a lăsat *individul empiric* în același context de legături pozitive. Este

⁵ Vezi Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, (Paris), Éditions du Seuil, (2000), p. 151.

⁶ *Ibidem*, p. 152-153, 159.

semnificativ faptul că, în secolul al V-lea, Augustin utiliza încă drept referențial ideal „cetatea”.

Dacă în antichitate statul constituia într-un fel societatea, în evul mediu s-ar putea spune că societatea constituia statul, în sensul că puterea politică se exercita prin sistemul relațiilor sociale de tip suzerano-vasalic. Nici în acest context nu exista deci o separație calitativă între politic și social. Modernizarea a echivalat într-o anumită măsură cu precizarea funcțională a statului, care a redobândit oarecum controlul asupra societății, de data aceasta prin instituția monarhică. Absolutismul monarhic, în calitatea sa de creator de drept cvasiunic, intervenea ca sursa fundamentală a reglementării socialului.

Din secolul al XVIII-lea însă, la nivelul societății au început să se configureze forme noi de civilitate – saloane, cluburi, cafenele, loji masonice –, inițial cu un conținut social preponderent aristocratic, ulterior cu unul burghez, în cadrul cărora, prin analiză și comunicare, societatea s-a definit pe sine ca opinie publică. S-a format astfel sfera publică a persoanelor private – ca opinie publică autonomă –, care corespundea sferei private a familiei, muncii și schimbului de mărfuri (în accepțiunea lui Jürgen Habermas). Prin opinie publică s-ar putea spune că socialul a devenit conștient de el însuși, de identitatea sa organizațională și morală în raport cu politicul, iar individul în sine s-a autodeterminat prin natura și relațiile sale umane (ca civil), nu prin integrarea lui în stat. Sociabilitatea intelectuală din secolul al XVIII-lea a fondat un spațiu public nou, care prin rațiune și examenul critic a ieșit de sub autoritatea tradițională a puterii sacralizate; un spațiu în care publicul era suveran în privința ideilor, punând în discuție inclusiv domenii interzise până atunci, precum misterele religiei și misterele statului (*arcana imperii*)⁷. Astfel, puterea statului nu se mai impunea în mod categoric, de la sine înțeles, asupra societății, ci trebuia să fie acceptată de aceasta, prin *convingerea* opiniei publice. Decidentul nu mai era, în ultimă instanță, suveranul de drept divin, ci publicul definit pe criterii pozitive (proprietatea și cultura)⁸. Această evoluție s-a înregistrat și sub aspectul temei centrale a spațiului public, care s-a deplasat de la chestiunile propriu-zis politice (administrația, apărarea), către cele mai degrabă civile (asigurarea circulației mărfurilor)⁹.

În condițiile secularizării suveranității și ale constituirii sferei publice a persoanelor private, ideologiile mobilizării, pentru a fi eficiente, trebuiau să fie formulate în termeni laici, într-o logică pozitivă, care să convingă publicul de îndreptățirea lor. Ele au corespuns din acest punct de vedere tendinței generale spre raționalizarea activităților și standardizarea comportamentelor, tendință desemnată de Max Weber drept „dezvrăjirea lumii”¹⁰. În secolele al XIX-lea și al XX-lea

⁷ *Ibidem*, p. 32.

⁸ Vezi și Jürgen Habermas, *op. cit.*, p. 135-136.

⁹ *Ibidem*, p. 99-100.

¹⁰ Vezi Jean Baudouin, *Introducere în sociologia politică*, Timișoara, Editura Amarcord, 1999, p. 56.

mobilizarea capacităților umane și materiale nu s-a mai realizat prin invocarea preceptelor religiei, ci prin argumentația pozitivă. Normele eticii omenesti au înlocuit normele credinței. Mai ales pe fondul depersonalizării relațiilor sociale și politice operată de modernitate, socializarea politică nu mai era posibilă decât în temeiul unor norme universale și abstracte, adică în temeiul unei etici a drepturilor și responsabilităților pozitive. Prin acreditarea eticii respective în opinia publică erau influențate conștiințele dar și „corpurile” (voința și acțiunea oamenilor) – în sensul demersului de supraveghere și pedepsire analizat de Michel Foucault¹¹.

Trebuie remarcat că secularizarea suveranității și transformarea structurală a spațiului public au fost procese îndelungate și neomogene, care nu pot fi circumscrise la modul absolut unor limite temporale riguroase. Raportarea politicii la religie a continuat să fie prezentă în gândirea contrarevoluționară din secolul al XIX-lea, în teoria naționalismului integral din jurul anului 1900, în ideologia extremei-drepte interbelice și în așa-numitul integrism catolic din zilele noastre. Totodată, concepția pe care o putem numi „substanțială” asupra statului, care îi atribuia acestuia esența („substanța”) însăși a existenței umane, s-a regăsit în mai multe contexte, inclusiv în Revoluția franceză, care, sub aspectul reprezentărilor, a fost o manifestare tardivă a viziunii aristotelico-luministe asupra politicii. O viziune care explică paradoxul restrângerii conjuncturale a libertății individuale în beneficiul libertății tuturor, conform ideii lui Jean-Jacques Rousseau privind posibilitatea forțării individului să fie liber¹². Cu toate acestea, putem considera că procesele care au definit noul spațiu public erau în liniile lor esențiale precizate în secolul al XIX-lea – care poate fi așadar acceptat ca perioadă de început pentru ideologiile moderne ale mobilizării sociale, cu legitimitățile lor specifice.

*

Ideologiile noului spațiu public au afirmat două mari tipuri de legitimitate, potrivit reperului lor ideal: legitimitatea individualistă și legitimitatea supraindividuală (în sensul distincției între individualism și holism formulată de Louis Dumont)¹³. Altfel spus, sursa și finalitatea regimului era fie individul, în determinările sale concrete, fie o entitate superioară acestuia, reprezentabilă empiric sau abstract. Acestea au fost marile orientări, paradigmele interpretative care, traversând mai multe „familii” politice, au întemeiat un regim sau altul.

¹¹ Vezi Michel Foucault, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii*, București, Humanitas, <1997>.

¹² Vezi Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, București, Editura Științifică, 1957, p. 106-107.

¹³ Vezi Louis Dumont, *Eseuri despre individualism. O perspectivă antropologică asupra ideologiei moderne*, București, Editura Anastasia, 1997, p. 308-309. Nu folosim termenul „holism” deoarece nu a fost vorba întotdeauna despre invocarea „totalității sociale”. Unele ideologii s-au referit la instituția impersonală a statului, altele la grupurile minoritare din cadrul ansamblului comunitar.

Urmărim așadar problema legitimității din perspectiva operaționalității sale în spațiul public, adică din perspectiva regimurilor, nu a elaborărilor doctrinare propriu-zise.

Ideologiile individualiste sunt promovate de regimurile liberale clasice și liberal-democratice, care afirmă libertatea individuală drept valoarea supremă, precum și calitatea de creator de drept a individului, indiferent dacă o fac în termenii unui individualism inegalitar (elitist) sau egalitar (democratic). Toate sunt regimuri care au în centru persoana umană, cu drepturile și interesele sale particulare, mai mult decât comunitatea în care se află înscrisă aceasta. Libertatea este aferentă persoanei, nu comunității – conform distincției între libertatea modernilor și libertatea anticilor, formulată de Benjamin Constant. Este vorba, prin urmare, de regimuri care consacră instituțional concepția instrumentală asupra statului – ca reprezentant al intereselor private –, opusă celei „substanțiale” – a statului cadru determinant al existenței umane. Deosebiri intervin în privința gradului de reprezentativitate a puterii, care poate fi exercitată numai de elite, prin votul censitar, sau de întregul popor, prin votul universal.

Sistemele de guvernare liberal-elitiste – caracteristice secolului al XIX-lea – se întemeiau în general pe trei elemente de putere: votul censitar, o clasă politică ereditară (lorzii, pairii) și instituția monarhică. Toate acestea aveau un rol „ponderator” în raport cu aplicarea principiului suveranității naționale, care ar fi condus, în ultimă consecință, la angajarea întregii societăți în actul de conducere. Erau deci sisteme pronunțat ierarhice, care instituționalizau separația socială dintre categorii, asigurând preeminența elitelor în stat.

Pentru a obține suportul publicului, regimurile liberal-elitiste au încercat să disemineze social o viziune tehnocratică asupra puterii, corelativă poziției dominante a categoriilor bogate și instruite. Potrivit acestei viziuni, conducerea trebuia să aparțină „capacităților”, deci categoriilor bogate și instruite, poporul delegându-și practic suveranitatea celor capabili să se ocupe de treburile statului în mod competent¹⁴. O atare guvernare prin „procură” era acreditată ca fiind conformă cu natura însăși a lucrurilor, în condițiile în care poporul dorea să-i fie apărate interesele, dar nu avea întotdeauna timp să și le apere el însuși¹⁵. Supremația elitelor încălca egalitatea politică dar prezerva egalitatea civilă și, cel mai important, asigura libertatea individuală atât împotriva absolutismului monarhic, cât și împotriva exceselor populare. Libertatea omului simplu era mai bine asigurată într-un regim reprezentativ bazat pe cens și pe ereditate, decât într-o dictatură populară (iacobină) sau plebiscitară (bonapartistă). Din această perspectivă, se considera că era în interesul întregii societăți ca puterea să fie exercitată de elite în beneficiul tuturor.

¹⁴ Vezi François Guizot, *Cours d'histoire moderne*, în „Journal des cours publics de jurisprudence, histoire et belles-lettres”, Paris, 1820-1821, p. 97-98.

¹⁵ Vezi Benjamin Constant, *Discurs din 1819*, în *Despre libertate la antici și la moderni*, (Iași), Institutul European, 1996, p. 20.

Concret, viziunea tehnocratică asupra puterii a fost diseminată în conștiința publică pe două căi: pozitivă și negativă. Călea pozitivă a constat, în primul rând, în practica paternalismului și filantropiei, prin care categoriile populare să fie convinse că elitele le poartă realmente de grijă. Demersurile lordului Shaftesbury pentru limitarea orelor de lucru în fabrici, cele ale lui Petre P. Carp pentru învoielii agricole juste între proprietari și țărani, s-au subsumat acestui demers persuasiv de câștigare a consensului social (ceea ce nu le pune în cauză onestitatea). În al doilea rând, a fost vorba de inculcarea unei morale deferente față de autoritățile tradiționale, prin intermediul unei instanțe tradiționale – Biserica. Modelul l-a indicat, încă din 1790, Edmund Burke – „părintele” individualismului inegalitar. În *Reflections on the Revolution in France*, el arăta că religia era baza societății civile, sursa oricărui bine și a oricărei consolări¹⁶. Faptul că religia era baza societății însemna, în fapt, că Biserica avea funcțiuni sociale, iar Biserica în secolul al XIX-lea a acționat mai degrabă conservator, indiferent de confesiune și indiferent de atitudinile revoluționare pe care le-a putut alimenta, în aceeași perioadă, credința creștină. Conceptul politic de „ordine morală”, legitimat religios, a fost concludent pentru caracterul ierarhic și conformist al moralei profesate de instanța ecleziastică.

Călea negativă a constat în limitarea accesului categoriilor populare la informație, precum și în proscrierea dezbatelor care ar fi amenințat *statu quo*-ul elitist. În acest fel, masele erau îndepărtate din zona opiniei publice cu veleități politice, împiedicându-se totodată organizarea lor. Instrumentele predilecte în acest sens au fost învățământul și presa. În Marea Britanie, de pildă, învățământul superior a fost monopolul celor din înalta societate până în anii 1870, când a început să se practice sistemul de burse iar posturile universitare au fost deschise tuturor persoanelor, indiferent de confesiune¹⁷. În privința presei, până în 1836 a existat un impozit de patru penny pe exemplar pentru fiecare periodic, ce făcea ca un ziar de un penny să coste cinci. În consecință, populația săracă nu mai avea acces la propaganda radicală din presă, ca de altfel nici la alte cunoștințe¹⁸. În Franța, regimul Monarhiei din Iulie a procedat mai direct, legea presei din 1835 considerând atentat la siguranța statului ofensa la adresa regelui, atacarea formei de guvernământ, calificarea de republican, atacarea proprietății și incitarea la ură între clase. De asemenea, se interziceau relatările despre procesele politice și se restabília cenzura asupra desenelor¹⁹. Oarecum în aceiași termeni au gândit și conservatorii români, care acceptau libertatea presei numai în măsura în care

¹⁶ Vezi Edmund Burke, *Burke's Politics. Selected Writings and Speeches on Revolution and War*, New York, Alfred A. Knopf, 1949, p. 313.

¹⁷ Vezi G. M. Trevelyan, *Istoria ilustrată a Angliei*, București, Editura Științifică, 1975, p. 769.

¹⁸ *Ibidem*, p. 704.

¹⁹ Vezi Jean Tulard, *Les révolutions, de 1789 à 1851*, Fayard, <1985>, p. 341.

aceasta nu promova un discurs revoluționar, de natură să bulverseze ierarhia socială²⁰.

Ideologiile elitiste nu excludeau posibilitatea ascensiunii sociale prin muncă și merit, numai că ascensiunea respectivă privea indivizii, nu categoriile²¹. Cu alte cuvinte, un *individ* din popor putea pătrunde în rândul elitelor, dar *categoriile* populare se mențineau în același raport ierarhic de inferioritate față de cele dominante. În acest context, meritocrația era invocată ca funcție de conservare a structurii sociale. O funcție cu atât mai eficientă, cu cât erau vehiculate principii precum munca și egalitatea șanselor, actuale în epocă, susceptibile așadar să-i capaciteze inclusiv pe oamenii din categoriile populare, care-și puteau regăsi în ele propriile opțiuni. Perspectiva ascensiunii individuale putea interveni și ca o compensație psihologică pentru sentimentul inferiorității de clasă, de care ar fi suferit cei din popor.

Individualismul inegalitar a fost specific în principiu secolului al XIX-lea, susținut de remanența în spațiul public burghez a vechii nobilimi, care a continuat să exercite o influență materială și simbolică semnificativă. Această influență s-a prelungit inclusiv în contexte politice democratice precum Republica a III-a franceză, prin intermediul așa-numitei „aristocrații republicane”, ce reunea vârfurile burgheziei și ale vechii nobilimi.

Prin democratizarea socială pe care a cunoscut-o (învățământul gratuit, consumul de masă ș.a.m.d.), secolul al XX-lea a înregistrat timp de mai multe decenii un regres al legitimității individualist-inegalitare. Din deceniul al nouălea însă, aceasta a început să fie revitalizată, pe fondul revalorizării beneficiilor inegalității²². Succesele capitalismului speculativ anglo-american în anii 1980, dispariția regimurilor comuniste au reafirmat prestigiul social al individualismului și concurenței, în detrimentul solidarității și asistenței. Inegalitatea a început să fie considerată o condiție a creșterii economice și a libertății politice totodată, în opoziție cu protecționismul egalitarist al al statului, care limita (ineficient și ilegal) libertatea inițiativei individuale. În acest context, intervenționismul și revoluția – asociată cu „ingineria socială” – au devenit spectrele noului individualism inegalitar, care și-a aflat în Milton Friedman și în Friedrich A. Hayek reprezentanții *par excellence*.

Noul elitism susține aceeași concepție tehnocratică asupra puterii, numai că, spre deosebire de cel din secolul al XIX-lea, nu o mai face în termenii morali ai capacității umane în general, ci în termenii profesionali ai competenței specializate. În epoca actuală, în care mentalul colectiv este marcat de mercantilism și de

²⁰ Vezi Barbu Catargiu, *Discursuri parlamentare (1859-1862, 8 iunie)*, București, Minerva, 1914, p. 318-319.

²¹ Vezi Mihai Eminescu, *Ierarhia socială*, articol publicat în „*Timpul*”, la 17 august 1882, în *Opere*, vol. IV, București, Editura Cultura Românească, 1939, p. 470.

²² Pentru analiza detaliată a acestui proces, vezi Emmanuel Todd, *L'illusion économique. Essai sur la stagnation des sociétés développées*, Gallimard, 1998.

argumentul eficienței, politica nu mai invocă valori ideale ci expertize „tehnice”. În aceste circumstanțe, în care politica pare să necesite tot mai mult cunoștințe specializate, rezultă că ea nu poate fi practică în mod competent – deci util societății – decât de „profesioniștii” conducerii. În fond, este vorba de o transpunere a criteriilor managementului economic în actul de guvernare, după cum creșterea economică în sine tinde să fie considerată scopul întregii existențe sociale. Politicianul pare să aibă astăzi ca referențial mai degrabă managerul decât legislatorul.

Agentul social al noului elitism nu mai este vreo categorie anume, ci clasa politică (sau mai exact o parte importantă a ei), care manifestă o înclinație particulară către îndepărtarea deciziei de cetățeni. În Europa cel puțin, această îndepărtare se realizează în primul rând prin crearea instanțelor comunitare, care implică o mediere suplimentară între publicul alegător și decidenți. În al doilea rând, se încearcă limitarea sau eludarea formulelor de decizie participative, plebiscitare, clasa politică impunându-și în acest fel propria „agendă” restului societății. Legitimitatea democratică a parlamentelor este invocată ca argument suficient pentru a se renunța la consultarea populară directă, mai ales în ideea că cetățenii nu se pot pronunța în mod avizat decât în chestiuni punctuale, nu în legătură cu texte întregi, precum Tratatul de la Lisabona. Ultimul exemplu în acest sens îl reprezintă modificarea constituțională votată în Franța, în iulie 2008, care permite Adunării Naționale să hotărască în anumite situații fără a se mai organiza un referendum, așa cum se proceda până acum. Faptul este cu atât mai concludent, cu cât o problemă care făcea obiectul consultării referendare era organizarea viitoare a Uniunii Europene, problemă în care segmente importante din clasa politică se află în dezacord cu majoritatea populației.

Paradoxul noului elitism este că se manifestă într-un cadru instituțional democratic, în care există votul universal și controlul publicului asupra puterii, în care revoluțiile democratice sunt asumate ca evenimente fondatoare și în care politicienii se legitimează în relație cu voința întregii națiuni. Prin urmare, noul elitism nu mai procedează în mod declarativ, ci disimulat. Nu mai există doctrinari ai oligarhiei sau mișcări politice explicit antidemocratice. Critica reprezentativității democratice a rămas apanajul unor intelectuali mai mult sau mai puțin influenți în spațiul public, dar fără să fie asumată propriu-zis de vreun partid²³. În schimb, se încearcă acreditarea în conștiința colectivă a unor evaluări care favorizează implicit opțiunile inegalitare. Odată acceptată în mentalul public ca valoare, sau cel puțin ca necesitate, inegalitatea alimentează și legitimează informal practicile elitiste.

O primă evaluare pe care o putem identifica privește ideea de revoluție, ca modalitate exemplară de implicare activă a poporului în viața publică, prin participarea la adoptarea deciziilor și controlul direct asupra autorităților. În mod

²³ În legătură cu inapetența unor intelectuali români contemporani pentru democrație, vezi Adrian-Paul Iliescu, *Anatomia răului politic*, Ideea Europeană, «2005», p. 299-307.

paradoxal, o atare modalitate de acțiune politică este disjunctă de proiectul democratic, susținându-se în schimb potențialul său totalitar. În spiritul unei gândiri care merge de la Raymond Aron la Friedrich A. Hayek și Alain Besançon, ideea revoluționară este compromisă ca antidemocratică prin omologarea ei, explicită sau implicită, cu modelul particular al revoluției comuniste²⁴. În acest sens, modalitatea predilectă este acreditarea unei continuități esențiale între Revoluția franceză și cea bolșevică. Se insistă pe elementele formal comune, mai ales pe exercitarea violenței, și se escamotează diferențele de substanță, referitoare la reprezentarea politică, regimul proprietății ș.a.m.d. În măsura în care publicul este convins de „răul” structural pe care îl presupune ideea revoluționară, acesta renunță la activismul civic și lasă clasa politică să conducă relativ netulburată. Controlul popular nu mai este constant, exercitându-se doar prin alegerile de la câțiva ani odată. Cei care manifestează în stradă (chiar în limitele legii) pentru a face presiuni asupra conducerii, sunt etichetați ca stângiști, comunizanti și adversari ai libertății.

A doua evaluare se referă la statul național. În măsura în care statul național este considerat o structură instituțională revolută, în dezacord cu imperativele de eficiență ale mondializării, este devalorizată însăși ideea egalitară pe care se întemeiază națiunea și statul național, în care un cetățean valorează tot atât cât un alt cetățean. Altfel spus, egalitatea politică nu ar mai corespunde noilor tendințe de organizare instituțională.

Totodată, se modifică însuși criteriul reprezentativității guvernării, care nu mai privește atât promovarea intereselor imediate ale cetățenilor din statul propriu, cât racordarea eficace la „fluxurile transnaționale”²⁵ – o idee în sensul concepției tehnocratice asupra puterii. Este simptomatic faptul că, în ziua de azi, susținătorii proiectelor supranaționale provin în special din elita socială și politică, în timp ce categoriile populare sunt favorabile mai degrabă statului național, ca o garanție instituțională împotriva inegalității.

A treia evaluare se referă la modelul economic american, contrapus celui germano-scandinav-nipon. În măsura în care Statele Unite sunt acreditate drept model de succes, este valorizat implicit și inegalitarismul esențial al capitalismului de bursă, individualist și speculativ, în opoziție cu formulele integrate de dezvoltare, bazate pe parteneriatul social patronat-salariați-stat²⁶. Se invocă în acest sens avantajele pieței libere (dinamismul afacerilor, costurile de producție mai mici), împotriva intervenționismului de stat și a legislației muncii, care limitează acțiunea stimulatorie a legii cererii și ofertei²⁷. În absența implicării structurale a

²⁴ Vezi Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului*, București, Humanitas, 1993.

²⁵ Vezi Jean Baudouin, *op. cit.*, p. 82.

²⁶ Pentru distincția între capitalismul de bursă (anglo-american) și cel de bancă (germano-scandinav-nipon), vezi Michel Albert, *Capitalism contra capitalism*, București, Humanitas, 1994.

²⁷ Vezi Sven Otto Littorin, *Suedia. Creșterea și declinul statului bunănu stării sociale*, (București), Editura STAFF, (1994), p. 64-68.

statului, piața liberă – așadar zona de manifestare prin definiție a inegalității – devine factorul de regularizare a raporturilor sociale²⁸.

În legătură cu evaluarea forței economice a Statelor Unite se înregistrează și un fenomen aparte de disimulare mediatică, prin substituirea termenilor argumentației. Mai precis, se eludează criteriile performanței economice propriu-zise, punându-se accentul pe omnipotența militară americană, prezentată ca probă a succesului economic. Se trece astfel peste faptul că în deceniul 1979-1989, adică în perioada de maximă afirmare a capitalismului de bursă, productivitatea în Statele Unite a crescut cu numai 0,8%, față de 1,4% în Germania și în Suedia și 2,8% în Japonia²⁹. Se eludează de asemenea deficitul comercial american, care a sporit de la 100 miliarde de dolari în 1990, la 450 miliarde în 2000³⁰. Se întreține în schimb imaginea puterii militare fără egal a Statelor Unite, ca și cum capacitatea de a înfrânge orice adversar ar fi argumentul „contondent” ultim al eficienței și prosperității. Un argument cu atât mai înșelător, cu cât succesele, de altminteri echivoce, din Afganistan și din Irak, au fost raportate împotriva unor adversari de mână a doua.

Legitimitatea individualist-egalitară este afirmată de regimurile democratice, care duc până la ultima consecință logică ideea egalității în drepturi a oamenilor, în sensul unei viziuni populare asupra puterii. Egalitatea în drepturi stă la baza suveranității naționale, suveranitatea națională – la baza guvernării reprezentative, iar guvernarea reprezentativă – la baza responsabilității ministeriale. În toată această succesiune poporul intervine ca sursă și factor de autentificare a deciziei politice, fie în variantă participativă (plebiscitară), fie în variantă reprezentativă (parlamentară). Spre deosebire însă de reprezentativitatea elitistă prin „procură”, cea democratică nu face apel exclusiv la „capacități” în interesul maselor, ci la mase în propriul lor interes.

Elementele de putere ale sistemelor democratice sunt, așadar, votul universal, formele de sociabilitate burgheze și republica. Votul universal implică activ întreaga națiune în conducerea treburilor publice, nu numai elitele. Sociabilitatea burgheză – cluburi, asociații – conduce la o anumită omogenizare identitară a corpului social, atenuând separația dintre categoriile populare și cele dominante, caracteristică saloanelor aristocratice. Forma de guvernământ republicană consacră constituțional principiul conducerii alese împotriva conducerii ereditare (cu amendamentul că, din secolul al XX-lea, monarhia s-a acomodat la rândul ei cu democrația).

Dacă viziunea tehnocratică asupra puterii se articulează în jurul ideii de aptitudine, viziunea populară are în centru ideea de dreptate. Poporul trebuie să

²⁸ Vezi Milton Friedman, *Capitalism și libertate*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 39.

²⁹ Vezi Emmanuel Todd, *op. cit.*, p. 82.

³⁰ Vezi idem, *Sfârșitul imperiului. Eseu despre descompunerea sistemului american*, București, Editura Albatros, 2003, p. 24.

conducă nu pentru că are de partea lui numărul pur și simplu, ci pentru că puterea lui – democrația – corespunde normelor moralei³¹.

În secolul al XIX-lea, justificarea etică a egalității în drepturi a cunoscut mai multe argumentări. Jules Michelet considera că numai binomul libertate-egalitate asigura existența socială, libertatea fără egalitate echivalând cu nesociabilitatea în interiorul societății³². Mai mult, aprecia că superioritatea elitelor era numai aparentă, acestea fiind rafinate dar lipsite de vitalitate, în timp ce poporul, deși rudimentar și instinctual, era capabil de acțiune și progres³³. În același sens, Edgar Quinet arăta că poporul avea o conștiință politică la fel de dezvoltată ca burghezia, fapt demonstrat de activismul popular din timpul Revoluției franceze³⁴. Nicolae Bălcescu aprecia că egalitatea în drepturi și reprezentarea intereselor tuturor locuitorilor unei țări constituiau semnele civilizației însăși. Democrația corespundea așadar progresului, precum și voinței lui Dumnezeu, care prescria ca toate clasele să fie solidare în bogăție și fericire³⁵. Conformitatea egalității în drepturi cu voința lui Dumnezeu s-a regăsit, poate cel mai clar, în concepția politică a lui Giuseppe Mazzini, pentru care egalitatea era înscrisă în planul divin de înălțare spirituală a umanității³⁶. Inegalitatea era absurdă, întrucât era illogic ca oamenii să fie egali în fața lui Dumnezeu, dar inegali unii față de alții.

Toate aceste argumentări au fost formulate în general în prima jumătate a secolului al XIX-lea, într-o perioadă în care conștiința publică nu era câștigată încă în mod decisiv de partea nici unei ideologii (orientări politice). În acea epocă opțiunile publicului oscilau încă semnificativ între tradiție și înnoire, între autoritate și spiritul critic, între idealuri și interese ș.a.m.d. Într-un atare context de competiție ideologică, în care adversarii contrarevoluționari și liberali clasici desfășurau ei înșiși un demers teoretic major, simpla contestare a vechii ordini sau a oponenților contemporani devenise insuficientă. Pentru a câștiga adeziunea publicului la programul lor, democrații au trebuit să elaboreze doctrina pozitivă a egalității în drepturi, fondată pe o etică specifică. Acest lucru a fost cu atât mai necesar, cu cât democrații se aflau „în opoziție”, nebeneficiind așadar de

³¹ Edgar Quinet, spre exemplu, asocia democrația cu dreptatea eternă și o evalua ca fiind idealul uman împlinit. Vezi Edgar Quinet, *La Révolution*, Tome I, Bruxelles, Leipzig, Livourne, A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie, Éditeurs, 1865, p. 36.

³² Vezi Jules Michelet, *Introduction à l'histoire universelle*, Bruxelles, Adolphe Wahlen, Impr.-Libr. de la Cour, 1836, p. 55-56.

³³ Vezi idem, *Le peuple*, Paris, Comptoir de Imprimeries-Unies, Hachette, Paulin, 1846, p. XXXV-XXXVI, 151-152.

³⁴ Vezi Edgar Quinet, *op. cit.*, p. 207.

³⁵ Vezi Nicolae Bălcescu, *Despre în proprietărea țăranilor*, în *Opere*, vol. II, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1982, p. 27-28, 31-32.

³⁶ Vezi Giuseppe Mazzini, *Pensées sur la démocratie en Europe*, în E. Ashurst Venturi, *Biographie de Mazzini, suivie de deux essais, Pensées sur la démocratie en Europe. Les devoirs de l'homme*, Paris, G. Charpentier, Éditeur, 1881, p. 185-186.

instrumentele statului pentru a-și difuza social ideile. Efortul teoretic și inițiativele revoluționare practice reprezentau singurele modalități de convingere a societății.

Situația s-a modificat spre sfârșitul secolului al XIX-lea și în secolul al XX-lea, când în mai multe țări (Franța, Marea Britanie etc.) democrația a ajuns „la putere”, putând astfel să-și promoveze principiile prin instituțiile statului. În noile circumstanțe, mobilizarea în jurul legitimității individualist-egalitare nu mai privea exclusiv publicul adult, ci se putea realiza începând de la vârste mai mici, prin intermediul educației. Școala a devenit instrumentul predilect de diseminare socială a principiilor democratice (de reproducere intelectual-simbolică a regimului).

Importanța educației pentru mobilizarea socială se întinde sub două aspecte: al cadrului legislativ, respectiv al conținutului informațional. Cadrul legislativ privește gradul de cuprindere socială al instrucției – care încetează să mai fie cvasimonopolul elitelor. În regimurile democratice la instrucție au acces categorii de populație tot mai largi, și nu numai la cea primară, pe care o promovează și oligarhiile. Scopul democrațiilor nu este simpla alfabetizare a populației, deci crearea unei mase de execuție minim eficientă, ci elevarea culturală a întregii societăți, până la nivelul necesar unei conștiințe politice responsabile (nivelul publicului critic din societatea civilă burgheză). Pentru aceasta, mijlocul îl reprezintă extinderea învățământului obligatoriu și gratuit: obligatoriu – de la studiile primare la cele secundare; gratuit – printr-un sistem de burse și prin alocarea regulată de fonduri bugetare. Accesul la instrucție după meritul elevilor, nu după averea familiilor, a devenit astfel nu numai un obiectiv, dar chiar o probă de credibilitate a democrațiilor³⁷.

Istoria europeană oferă mai multe exemple de întrepătrundere între democratizarea politică și cea a învățământului. Un caz simptomatic a fost cel al României, unde introducerea votului universal, în 1918, și adoptarea noii Constituții, în 1923, au fost urmate, în 1924, de legea care prelungea durata învățământului primar obligatoriu de la 4 la 7 ani, și de cea din 1927, care stabilea durata studiilor secundare la 8 clase.

Conținutul informațional este încă și mai relevant pentru funcția de mobilizare socială a educației – concepută ca transmitere de la o generație la alta a unor valori și abilități specifice (definiția durkheimiană). Prin atitudinile pe care le induce, școala constituie un instrument hotărâtor de socializare politică, ceea ce explică interesul tuturor regimurilor în a o controla. În acest sens, statul liberal-democratic s-a confruntat cu Biserica – o putere conservatoare, care promova în spațiul public suveranitatea sacră proprie „Vechiului Regim”. Exemplul poate cel mai cunoscut îl reprezintă politica anticlericală a Republicii a III-a, care a vizat scoaterea învățământului de sub controlul congregațiilor, adică laicizarea lui atât sub aspectul cadrelor didactice, cât și al informațiilor transmise. Școala publică promova un amestec de scientism și idealism umanitar, în sensul unei morale

³⁷ Vezi Edouard Herriot, *Pagini de jurnal*, București, Editura Politică, 1968, p. 56-57.

eliberate de referințele religioase, morală care devenea instanța de judecată supremă³⁸. Era vorba de o etică a responsabilităților familiale și civice, conformă secularizării spațiului public și neutralității ideologice a statului, promovate de regimul republican. Mobilizarea socială în jurul respectivelor principii etice asigura consensul necesar Republicii împotriva contestării monarhisto-clericale.

Un demers analog, chiar dacă mai puțin spectacular, s-a înregistrat și în mediul protestant – în Marea Britanie. Legea asupra educației adoptată aici, în 1870, decidea înființarea de școli primare sub autoritatea unor comitete alese, școli în care nu se admitea învățământul confesional³⁹. În paralel, au fost eliminate restricțiile discriminatorii la adresa catolicilor și a liberilor cugetători în privința accesului la posturile universitare.

Pe lângă educație, a doua modalitate de susținere instituțională a legitimității individualist-egalitare o reprezintă redistribuirea veniturilor. Prin intermediul acesteia, statul democratic nu numai că atrage de partea sa categoriile populare, dar limitează și influența elitelor financiare asupra existenței publice în general. În absența redistribuirii, polarizarea socială, care atrage abrutizarea maselor și acapararea pârghiilor decizionale de așa-numita plutocrație, riscă să golească de conținut popular instituțiile democratice, care devin formale⁴⁰.

Redistribuirea veniturilor se realizează fie direct – prin transferul de proprietate, fie indirect – prin impozitul progresiv (evident, fără ca democrația să exercite un monopol asupra acestor măsuri). Prima modalitate implică o transformare structurală, în timp ce a doua se desfășoară în cadrul unei structuri sociale date.

Primul transfer masiv de proprietate a avut loc în vremea Revoluției franceze, prin vânzarea ca bunuri naționale a pământurilor nobililor emigrați. A apărut atunci o clasă de proprietari rurali mici și mijlocii, pe care s-au susținut atât regimurile plebiscitare bonapartiste, cât și Republica a III-a. Pe filiera Revoluției franceze, împrăștierea (cu sau fără despăgubire) a devenit o componentă importantă a programului democratic, atât „în opoziție”, cât și „la putere”. În România, spre exemplu, revendicarea votului universal (sau cel puțin a colegiului electoral unic) a fost însoțită de aceea a reformei agrare, ce avea să confere democratizării greutatea socială. Instituțiile democratice nu erau cu adevărat reprezentative decât dacă marea masă a țărănimii se regăsea în ele, altminteri regimul era o „formă fără fond”, era lipsit de consensul social care să-l ferească de ceea ce Vintilă I.C. Brătianu numea „crize de stat”. Din acest motiv, introducerea votului universal a fost dublată de legea de împrăștiere a țăranilor, în 1921.

³⁸ Vezi Jean Touchard, *Histoire des idées politiques, du XVIIIe siècle à nos jours*, 2, Paris, P.U.F., 1989, p. 673.

³⁹ Vezi G.M. Trevelyan, *op. cit.*, p. 769.

⁴⁰ O astfel de degenerare a sistemului a avut loc, de pildă, în Statele Unite, la începutul secolului al XX-lea, când trusturile păreau să acapareze puterea efectivă. Acolo reacția democratică de apărare s-a amorsat de jos în sus, mișcarea fiind cunoscută sub numele de populism.

Problema transferului de proprietate a reapărut cu acuitate în Europa în anii 1990, în țările foste comuniste, în același context al democratizării. Transferul s-a realizat pe mai multe căi – restituiri, vânzări, atribuire de acțiuni –, cu finalități sociale diferite. Indiferent însă de rezultate, acțiunea a fost motivată de convingerea – operantă în conștiința publicului –, că numai o societate de proprietari putea fi o societate democratică. O convingere alimentată ca un efect pervers de regimurile comuniste, care, prin limitarea consumului, au asociat structural lipsurile cu proprietatea colectivă, iar proprietatea colectivă, sau mai bine zis absența proprietății – cu dictatura⁴¹. În aceste circumstanțe, transferul proprietății a devenit un indicator, o probă a democratismului noilor puteri.

Democrația se acordă cu proprietatea, după cum bunăstarea materială conferă autenticitate egalității politice – o idee susținută în practică, pentru prima dată, de iacobini, care preconizau o republică a micilor proprietari. Maximilien Robespierre nu condamna proprietatea ci opulența, discrepanțele sociale care făceau democrația inoperantă. Astăzi, teoria controlului și echilibrării grupurilor conducătoare în „societatea deschisă”⁴² presupune, de asemenea, o anumită omogenizare socială, care să pună publicul în situația materială de a putea controla puterea. Evident că într-o societate capitalistă nu pot fi toți oamenii proprietari. Esențial este să li se asigure, prin redistribuirea veniturilor, un standard de viață suficient de ridicat pentru a acționa ca actori politici conștienți, liberi și egali, la adăpostul presiunilor de tip oligarhic.

Transferul de proprietate caracterizează contextele revoluționare. În condiții obișnuite, redistribuirea se efectuează prin impozitul progresiv pe venit. Acesta a fost preconizat, în secolul al XIX-lea, inclusiv de către democrații „burghezi” (radicalii francezi, de pildă), care întrevădeau în impozitul progresiv un instrument împotriva *statu quo*-ului oligarhic⁴³. În secolul al XX-lea, mai ales după al doilea război mondial, a devenit elementul programatic definitoriu al social-democrațiilor, în concepția cărora libertatea nu se putea realiza în mod autentic decât prin siguranța socială și prin solidaritate⁴⁴. Altfel spus, egalitatea relativă – prin redistribuire – era condiția libertății tuturor, nu numai a celor privilegiați material. Democrația socială era așadar condiția democrației politice, iar democrația socială

⁴¹ Vezi și Katherine Verdery, *Socialismul. Ce a fost și ce urmează*, (Iași), Institutul European, 2003, p. 49, 53.

⁴² Vezi Ralf Dahrendorf, *Reflecții asupra revoluției din Europa*, București, Humanitas, 1993, p. 13.

⁴³ Vezi Jacques Ellul, *Histoire des institutions*, 5, Paris, P.U.F., 1970, p. 326-327.

⁴⁴ Vezi Willy Brandt, *Über den Tag hinaus. Eine Zwischenbilanz*, (Hamburg), Hoffman und Campe, (1974), p. 25.

presupunea, în viziunea lui Willy Brandt spre exemplu, ca spiritul comunitar să prevaleze asupra egoismului⁴⁵.

După 1945, impozitul progresiv a constituit o pârghie esențială a așa-numitelor „state ale bunăstării” din Occident, cu sisteme economice redistributive, promovate în principiu de partidele de stânga, dar preluate apoi și de cele de dreapta, cum s-a întâmplat în Marea Britanie sau Germania, cel puțin până în deceniul al nouălea. Scopul „statelor bunăstării” nu era naționalizarea întreprinderilor, nici egalitatea economică în sine, ci demantelarea sistemelor sociale ierarhice mai mult sau mai puțin autoritare, prelungite încă din secolul al XIX-lea, care împiedicau afirmarea individualității umane⁴⁶. Sub acest aspect, „statele bunăstării” au reprezentat materializarea ideologiei individualist-egalitare, a legitimității democratice, conform căreia puterea trebuia exercitată în mod real de majoritatea societății.

Instituționalizarea democrației, către finele secolului al XIX-lea și în secolul al XX-lea, explică dispariția marilor teoreticieni ai individualismului egalitar. Cât timp acesta putea fi promovat prin instituțiile statului, nu mai era nevoie de elaborări doctrinare care să convingă publicul. Singura excepție – social-democrații, care, pe lângă practica guvernării, au continuat să gândească teoretic raportul dintre libertate și egalitate, numai că reflecția lor nu viza atât convingerea publicului, cât propria clarificare doctrinară, în contextul trecerii de la marxism la reformism. La ora actuală însă, în condițiile reafirmării elitismului, s-ar putea să reapară în contrapartită și teoreticienii democratismului, care să actualizeze doctrina egalității politice și a caracterului popular al puterii în relație cu problemele societății contemporane: mondializarea, decalajul economic Nord-Sud, mediul înconjurător, emigrația ș.a.m.d. În societatea informațională de astăzi, în care comunicarea prin *mass media* a devenit un factor de putere, democratismul nu poate recâștiga publicul numai prin practici instituționale, ci și prin formularea unui *mesaj* politic și moral, care să satisfacă nevoia oamenilor de a li se argumenta legitimitatea.

*

Legitimitatea supraindividuală, pentru care sursa și finalitatea regimului este o anumită entitate superioară individului empiric, se exprimă în cadrul a trei formule politice: etatismul birocratic – care subsumează reprezentativitatea

⁴⁵ Vezi *Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, vom 15. bis 19. November 1977*, (Bonn), p. 33-34, 55.

⁴⁶ Vezi Gabriel Ardant, *La révolution suédoise*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1976, p. 148, 264-265.

individuală celei administrative, totalitarismul – care subordonează persoana colectivității prin intermediul partidului-stat, și comunitarismul – care limitează egalitatea cetățenească a indivizilor în beneficiul grupurilor minoritare legal recunoscute.

Etatismul birocratic a caracterizat spațiul central-european, în particular Prusia, iar apoi Germania, respectiv Austria (fără Ungaria). Esența acestuia a reprezentat-o preponderența politică a administrației, care nu se rezuma la a fi un instrument al statului, ci tindea să se identifice cu statul însuși, să devină, așadar, factor de decizie. Chiar și după instituirea parlamentelor, puterea efectivă a aparținut tot birocrăției, aparatul funcționăresc fiind singurul capabil să impună legea pe întregul teritoriu al statului. Conform concepției hegeliene asupra statului și a dreptului, guvernarea nu se întemeia pe deliberarea parlamentară ci pe acțiunea birocrăției, decizia supremă aparținându-i monarhului⁴⁷. În anumite circumstanțe, inclusiv guvernele se supuneau logicii și intereselor birocrăției. Așa s-a întâmplat în 1897, în Austria, când guvernul condus de Kasimir Badeni a fost demis după ce a adoptat deciziile prin care se introducea bilingvismul în oficiile civile din Boemia și Moravia – decizii care lezau poziția funcționării de limbă germană⁴⁸.

Etatismul birocratic s-a situat în prelungirea absolutismului monarhic, pe care l-a reformulat în termenii specifici noului spațiu public european, rezultând un autoritarism justificat rațional. Principalul său teoretician a fost Georg Wilhelm Friedrich Hegel, care susținea prevalența ontologică și etică a statului în raport cu individul și cu societatea civilă – invers decât considerau liberalii. În viziunea lui, statul materializa generalul, existența și Ideea etică totodată, iar individul, ca expresie a particularului, se împlinea numai prin asimilarea în general. Pentru individ, sentimentul de bază al subiectivității proprii era tocmai conștiința generalului, adică ceea ce se numea puterea de stat. În virtutea acestui raport, în care particularitatea aparținea generalului (individul aparținea statului), libertatea voinței consta în supunerea conștiinței a omului față de legile statului⁴⁹. Individul nu avea obiectivitate, adevăr și caracter etic decât în măsura în care era un membru al statului, care i se impunea astfel în mod „substanțial”. Prin urmare, puterea de stat nu depindea de voințele particulare, nu avea, astfel spus, un caracter contractual și instrumental. Statul nu se confunda cu societatea civilă și nu se reducea la siguranța și apărarea proprietății personale⁵⁰. Prin apartenența sa la universal, statul avea un sens absolut, de integrare socială și morală a membrilor

⁴⁷ Vezi Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, «București», Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 420.

⁴⁸ Vezi Erich Zöllner, *Istoria Austriei, de la începuturi până în prezent*, vol. II, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 531-532.

⁴⁹ Vezi Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *op. cit.*, p. 391, 394.

⁵⁰ Vezi idem, *Principiile filosofiei dreptului, sau elemente de drept natural și de știință a statului*, «București», Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969, p. 277-278.

săi în ordinea spirituală pe care o obiectiva, superioară sferei empirice a voințelor particulare⁵¹.

Spre deosebire de vechea teorie a dreptului divin, hegelianismul nu se mai referea la persoana monarhului ci la instituția statului. Totodată, înlocuia invocarea actului de credință cu argumentația filosofică, având în centru semnificația rațională a libertății, în contextul devenirii istorice a umanității. Prin toate aceste aspecte – statul abstract, raționalismul, libertatea și evoluționismul –, concepția politică hegeliană s-a inserat în contextul mental-intelectual al epocii, devenind credibilă și dobândind astfel eficiență în noul spațiu public.

Un alt promotor teoretic al etatismului birocratic a fost Friedrich Karl von Savigny – creatorul școlii istorice a dreptului. Acesta considera că dreptul nu era rezultatul voinței pozitive a indivizilor, ci al spiritului națiunii, care se materializa în stat, deoarece statul reprezenta continuitatea existenței rasei. Ca atare, statul trebuia să dispună de o putere absolută, pentru a elimina forțele centrifuge ale intereselor și orgoliilor personale, care contraveneau nevoilor organismului social. Tradiția – ca sursă a dreptului – era singura forță realmente creatoare, iar statul era singura instituție capabilă să prezerve tradiția⁵².

În Austria, Friedrich von Gentz susținea absolutismul imperial cu argumentul pragmatic al echilibrului între indivizi și între clase, arătând că la echilibru nu se ajungea prin afirmarea dreptului, ci numai prin înțelepciunea politică a conducătorilor, „inițiați” în practica administrației și a negocierilor⁵³. Puterea constituia așadar o „tehnică” specială rezervată demnitarilor consacrați, iar legitimitatea decurgea din accesul la „secretele guvernării” (*arcana imperii*), nu din acordul liber și egal exprimat al maselor.

Etatismul birocratic a fundamentat așadar autoritarismul monarhic împotriva revendicărilor democratice, întrucât monarhia era identificată cu ideea și continuitatea statală, iar administrația era legată de monarhie. De asemenea, către sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, etatismul birocratic a constituit structura de coeziune a Germaniei și în special a Austriei, care erau alcătuirii statale compozite, reunind formațiuni politice și chiar naționalități diferite.

Mobilizarea socială în monarhiile birocratice s-a realizat pe două căi: simbolico-psihologică și socio-economică, ambele asigurând împreună susținerea publică necesară funcționării regimurilor. În primul caz publicul era capacitat prin reprezentări, iar în al doilea – prin cointerесare.

⁵¹ *Ibidem*, p. 237-238.

⁵² Vezi Ernest Denis, *L'Allemagne, 1810-1852 (la Confédération germanique)*, Paris, Société Française d'Éditions d'Art, L.- Henry May, p. 108-109.

Sub aspect simbolico-psihologic a fost vorba de acreditarea regimurilor respective ca prestigioase în ordinea culturală și eficiente în ordinea politică. Pentru statul german cultura a reprezentat un argument esențial al afirmării sale în context internațional, dar și în raport cu proprii cetățeni, care se impregnau de mândrie națională și de respect față de instituțiile care le asigurau, cel puțin din punctul lor de vedere, hegemonia spirituală printre europeni⁵⁴. Succesul regimului în imaginarul colectiv era cu atât mai mare, cu cât intervenea în comparație cu rezultatele aparent mai puțin spectaculoase ale Republicii a III-a franceze – adversarul politic și competitorul ideologic prin excelență al Germaniei. Astfel, pentru perioada 1901–1914, Imperiul german a dat paisprezece laureați ai Premiului Nobel, în timp ce Republica franceză numai opt. Se alimenta astfel așa-numita etică autoritară germană, caracterizată prin conformismul individului față de autoritatea transcendentă – statul în cazul de față –, considerată singura abilitată să emită norme de comportament⁵⁵. Prestigiul cultural al regimului asigura, așadar, o mobilizare socială de factură obedientă, conform căreia respectarea *statu quo*-ului era echivalentă cu respectarea adevăratelor valori ale spiritului.

În privința eficienței politice, regimul se recomanda în principal prin succesul variantei autoritare de unificare a Germaniei („prin fier și sânge”), în opoziție cu tentativa liberală eșuată a Parlamentului de la Frankfurt, din 1848-1849. Un succes continuat și amplificat de supremația continentală a Germaniei, iar apoi de implicarea sa în competiția colonială, care ofereau cetățenilor germani o perspectivă pozitivă asupra accesului la resurse și, implicit, asupra nivelului lor de trai. Cât timp regimul le asigura bunăstarea, aceștia îi ofereau concursul lor în calitate de contribuabili și de militari. Exemplul cel mai elocvent în acest sens l-au oferit social-democrații, care, în 1914, au votat creditele de război în pofida pacifismului proclamat anterior.

Prestigiului cultural precumpănitor universitar al Germaniei i-a corespuns prestigiul preponderent artistic al Austriei. Aceasta se reprezenta și era reprezentată ca o țară a creației muzicale și a estetismului, adică a rafinamentului, opus atât „barbariei” balcanice și rusești care amenința la granițe, cât și celei interne – a maselor ignorante și convulsive. În aceste circumstanțe, regimul imperial birocratic le apărea elitelor și categoriilor mijlocii de limbă germană ca o garanție a calității culturale și a stilului de viață rafinat, împotriva degenerării panslavismului,

⁵³ Vezi Jacques Godechot, *La Contre-révolution, doctrine et action, 1789-1804*, Paris, Quadrige, P.U.F., (1984), p. 124.

⁵⁴ Vezi Barbara W. Tuckman, *Trușăa citadelă. O frescă a lumii dinaintea primului război mondial (1890-1914)*, București, Editura Politică, 1977, p. 380-381.

respectiv a populismului. A fost simptomatică în această privință satisfacția cu care a înregistrat Sigmund Freud decizia împăratului Franz Joseph de a invalida, în 1895, alegerea social-creștinului Karl Lueger ca primar al Vienei⁵⁶.

Eficiența sistemului instituțional austriac nu privea atât preponderența europeană sau mondială, cât asigurarea coeziunii statului multiethnic și a dezvoltării sociale. În măsura în care statul multiethnic era considerat o formulă favorabilă dezvoltării sociale, preferabilă separării și confruntării dintre națiuni, cu toate tulburările politice și economice aferente, sistemul imperial birocratic dobânda consensul necesar menținerii sale. Era o opțiune împărțită nu numai de autorități, ci și de lideri ai opoziției precum socialistul Karl Renner⁵⁷. Evident, nu mai era vorba de sistemul birocratic absolutist, ci de unul completat cu forme de reprezentare civică sau națională, subsumate însă cadrului imperial.

Sub aspect socio-economic, mobilizarea s-a realizat prin practicarea unui sistem de sprijin și de recompense care cointeresa publicul în menținerea regimului birocratic, perceput ca sursă de venituri și de recunoaștere (de capital și de capital simbolic). Concret, acest sistem a variat în funcție de categoriile sociale avute în vedere. În Germania, de pildă, burghezia de afaceri a beneficiat de sprijinul statului prin politica de expansiune industrială și colonială, care implica inclusiv comenzi masive de armament. Burghezia intelectuală era recompensată prin asimilarea fiecărei profesii libere cu un titlu care-i deschidea posesorului accesul la Curte, integrând astfel categoriile mijlocii în structura de putere a regimului⁵⁸. În Austria, burghezia intelectuală era atașată regimului prin includerea ei în administrație. Totodată, monarhia a practicat o politică masivă de înnobilări, prin care s-a constituit o nouă societate nobilă (*die zweite Gesellschaft*), a cărei existență depindea esențialmente de sursa ei originară, și anume de puterea imperială⁵⁹.

În privința categoriilor populare, în particular a proletariatului, regimurile birocratice au practicat un sistem paternalist de asistență socială – așa-numita politică a „biciului și turtei dulci”, promovată în Germania de Otto von Bismarck, iar în Austria – de Eduard Taaffe. Acest sistem urmărea satisfacerea preventivă a revendicărilor categoriilor populare, pentru a evita atragerea lor de partea

⁵⁵ Vezi Erich Fromm, *Omul pentru el însuși*, în *Texte alese*, București, Editura Politică, 1983, p. 207-209, 211.

⁵⁶ Vezi Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, Iași, Polirom, 1998, p. 5.

⁵⁷ Vezi Erich Zöllner, *op. cit.*, p. 538.

⁵⁸ Vezi Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în principatele române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 154-155.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 162-163.

mișcărilor revoluționare. Spre deosebire însă de paternalismul individualist-elitist, cel birocratic nu se adresa persoanelor ci categoriilor. De asemenea, nu presupunea cu necesitate un for legislativ care să adopte măsurile sociale, acestea putându-se decide la nivelul guvernamental.

În toate variantele sale, sistemul de câștigare a consensului social prin sprijin și recompense implica statul birocratic în calitate de putere superpusă societății, de regulator oarecum exterior al raporturilor din interiorul acesteia. Logica sa funcțională era logica specifică legitimității supraindividuale – a statului ca instanță metafizică, premergătoare voințelor pozitive.

A doua formulă politică prin care s-a exprimat legitimitatea supraindividuală a fost totalitarismul, în secolul al XX-lea, care subordona individul colectivității prin intermediul partidului-stat. În cazul totalitarismului nu a mai fost vorba de subordonarea față de o structură funcțională a statului – birocrația – transformată în factor decizional, ci față de o entitate holistă – statul, rasa, clasa – considerată determinantă pentru existența individului.

Tipul acesta de gândire politică holistă nu era în sine ceva nou, regăsindu-se și în anumite orientări naționaliste din secolul al XIX-lea. Numai că în viziunea totalitară subordonarea respectivă nu mai era una morală, materializabilă în planul educației, al reprezentării sociale și al formei de guvernământ (așa cum o concepeau Johann Gottlieb Fichte sau Maurice Barrès, de pildă), ci una ontologică, ce anula separația identitară dintre civil și politic, înglobând întreaga societate în partidul-stat. Această creație nouă, partidul-stat, reprezenta într-un fel locul de intersecție a spațiului civil și a celui politic, în care se realiza sinteza totalitară dintre individ, societate și stat. Partidul totalitar anula nu numai autonomia individului în societate și pe a societății în raport cu statul, dar și pe a statului ca atare, care era asimilat unei structuri organizatorice originată în societate – partidul. În regimurile totalitare instanța conducătoare era partidul, nu parlamentul, nici măcar guvernul. Partidul-stat obiectiva la nivel instituțional entitatea comunitară și preponderența calitativă a acesteia în relație cu indivizii empirici⁶⁰.

Pentru Benito Mussolini, de pildă, absolutul rezida în unitatea statală, în timp ce indivizii și grupurile corespundeau relativului. Întreaga existență se concentra în stat, nimic nu exista și nu avea valoare în afara statului. Inclusiv

⁶⁰ Nu insistăm în studiul de față asupra diferențelor fundamentale dintre totalitarismul de dreapta și cel de stânga (natura reprezentativității, sistemul proprietății etc.). Ne referim numai la chestiunea mobilizării sociale specifică ideologiei supraindividuale – chestiune în care fascismul și comunismul au funcționat într-o logică analogă.

națiunea era o creație a statului, nu invers – cum susțineau liberalii și democrații. În fond, statul (puterea) nu depindea de acordul voințelor particulare, ci, în calitatea sa de realitate spirituală și etică absolută, se impunea de la sine ca sursă a dreptului⁶¹.

În concepția lui Adolf Hitler entitatea colectivă determinantă nu era statul, ci rasa. Statul constituia numai un mijloc pentru a asigura menținerea și dezvoltarea raselor umane, iar pe această cale – pentru formarea unei civilizații superioare. Din această perspectivă, mai important decât statul era partidul, ca detașament de luptă al rasei, prin care aceasta – rasa ariană – își asigura dominația asupra celorlalte. Mai departe, în cadrul partidului, esențial era conducătorul, care se impunea nu prin alegerea de către membri (reprezentativitatea pozitivă), ci în calitatea lui de încarnare a spiritului rasei (reprezentativitatea metafizică, oraculară – am putea spune)⁶².

Într-o manieră care îmbina scientismul marxist cu mesianismul narodnic, Vladimir Ilici Lenin aprecia că individul nu exista în sine, ci numai în contextul relațiilor de clasă, și identifica proletariatul drept clasa socială a viitorului – singura în măsură să reprezinte și să conducă masele în acțiunea lor de emancipare general-umană⁶³. Condiția materială și morală a fiecărui individ depindea așadar de apartenența la o anumită clasă, iar devenirea istorică a societății în ansamblu depindea de acțiunea clasei muncitoare, care incumba oarecum destinul umanității, fapt care o recomanda ca superioară calitativ celorlalte clase. În condițiile în care acțiunea proletariatului nu se realiza de la sine, ci doar în urma unei conștientizări teoretice asupra ei, decurgea că rolul conducător în societate revenea partidului revoluționar (minorității conștiente) care clarifica și dispunea proletariatului sensul misiunii sale, substituindu-se practic acestuia⁶⁴.

Regimurile totalitare s-au definit ca regimuri represive, bazate pe controlul public și pe eliminarea adversarilor politici. Represiunea se afla înscrisă în însăși natura lor „totală”, care excludea existența „facțiunilor”, deci a opoziției, în corpul colectiv. Se afla înscrisă, de asemenea, în caracterul lor combativ (voința de putere, dominația rasială, lupta claselor), care presupunea evaluarea politicii în termenii unui război intern, având ca scop eliminarea adversarilor din existența publică. Ideea partidului beligerant a fost formulată și pusă în practică de Benito Mussolini, de Adolf Hitler și de Vladimir Ilici Lenin în egală măsură.

Cu toate acestea, nu trebuie minimalizată susținerea socială de care au dispus regimurile totalitare încă de la începuturile lor. O susținere evidentă în cazul Germaniei, dar prezentă și în Italia – unde, în noiembrie 1922, Benito Mussolini a primit puteri depline pentru un an din partea parlamentului ales în mod liber –,

⁶¹ Vezi Benito Mussolini, *Doctrina fascismului*, Roma, Novissima, p. 14-15, 17, 41.

⁶² Vezi Adolf Hitler, *Mein Kampf. Lupta mea*, vol. II, Editura Beladi, p. 11, 18, 75, 77.

⁶³ Vezi Vladimir Ilici Lenin, *Statul și revoluția. Învățătura marxismului despre stat și sarcinile proletariatului în revoluție*, în *Opere complete*, vol. 33, București, Editura Politică, 1964, p. 25.

⁶⁴ Vezi idem, *Ce-i de făcut? Probleme acute ale mișcării noastre*, în *op. cit.*, vol. 6, 1961, p. 29, 121.

precum și în Rusia Sovietică – unde regimul bolșevic a avut suficient sprijin din partea maselor pentru a organiza Armata Roșie și a câștiga războiul civil. După 1945, partidele comuniste din Iugoslavia și din Cehoslovacia, mai ales, beneficiau de asemenea de o susținere semnificativă în rândul populației, verificată inclusiv prin alegeri⁶⁵. Regimurile totalitare au căutat să lărgască suportul lor social prin anumite forme de mobilizare, corelative legitimității supraindividuale.

Prima formă de mobilizare a reprezentat-o promovarea unor proiecte cu relevanță națională, prin intermediul cărora regimurile obțineau sprijinul populației în interesul cauzei comune. Astfel au fost „bătăliile grâului” în Italia, lucrările publice și în particular autostrăzile în Germania, industrializarea și electrificarea în Uniunea Sovietică etc. Erau proiecte care ocupau forța de muncă și care contribuiau la creșterea nivelului de trai general, valorificate ca atare de propagandă. Resorbirea șomajului, spre exemplu, a fost acreditată drept un merit specific al regimurilor respective, în opoziție cu democrațiile destabilizate de criza economică. „Cel care poate să rezolve dramaticele probleme ale capitalismului este statul – afirma Benito Mussolini. Ceea ce se numește criză nu se poate rezolva decât de stat, înăuntrul statului”⁶⁶. Cu atât mai insistentă era propaganda comunistă în această direcție.

Se poate analiza, desigur, eficiența economică pe termen mediu și lung a proiectelor totalitare. În cazul Italiei, de pildă, „bătăliile grâului” au satisfăcut necesarul intern de cereale, dar au implicat neglijarea producției de fructe și legume – cu o pondere însemnată în exportul italian⁶⁷. Aici ne referim însă la eficiența socială a proiectelor, care, cel puțin pentru câțiva ani, au asigurat statelor totalitare consensul minim necesar pentru a se organiza și a funcționa.

Pe lângă proiectele naționale interne au existat și cele internaționale, care presupuneau în general o adversitate externă, fiind așadar susceptibile să reunească populația în jurul regimului, împotriva inamicului național. Revizionismul italian și german constituie probabil cel mai clar exemplu în acest sens. Un proiect analog a fost cel sovietic, de construire a socialismului într-o singură țară, sub amenințarea încercuirii capitaliste – un proiect defensiv, devenit ofensiv cu ocazia celui de-al doilea război mondial. După război, pot fi consemnate antisovietismul care a caracterizat la un moment dat regimurile din Iugoslavia, Albania și România, precum și naționalismul polemic din relația Ungaria-România.

Mobilizarea prin proiecte naționale de dezvoltare internă sau de afirmare internațională poate să se regăsească și în alte regimuri decât în cele totalitare. În cazul acestora însă, mobilizarea respectivă dobândește o importanță specială din

⁶⁵ La alegerile din 20 mai 1946, comuniștii cehoslovaci au obținut 38% din voturi. Vezi Jean-François Soulet, *Istoria comparată a statelor comuniste, din 1945 până în zilele noastre*, (Iasi), Polirom, 1998, p. 29.

⁶⁶ Benito Mussolini, *op. cit.*, p. 43.

⁶⁷ Vezi Max Gallo, *Italia lui Mussolini*, București, Editura Politică, 1969, p. 302.

cel puțin două motive. În primul rând, deoarece reprezintă aproape singura modalitate de care dispun pentru a obține un consens social autentic. În al doilea rând, deoarece se desfășoară sub controlul partidului-stat, care nu lasă să se manifeste libere opțiunile naționale, ci le subordonează și le orientează, conferindu-le semnificația și finalitatea politică specifică.

A doua formă de mobilizare privea organizarea relațiilor de producție în anumite cadre instituționale, destinate să satisfacă interesele clasei muncitoare și să o solidarizeze cu regimul. În acest scop, în statele totalitare de dreapta au fost create instanțe de negociere a convențiilor colective și de arbitraj între patroni și salariați: corporațiile în Italia, respectiv fiduciarii muncii în Germania⁶⁸. În statele totalitare de stânga nu mai era vorba de colaborarea dintre clase, ci de exercitarea conducerii clasei muncitoare sub controlul partidului, în mod corespunzător inversiunii sociale operată de comunism. Administrația considerată burgheză a fost astfel înlocuită cu sindicatele sau cu așa-numitele comitete ale oamenilor muncii – cum s-a întâmplat în România, de pildă.

Eficiența acestei forme de mobilizare depindea însă de autenticitatea ei, de măsura în care clasa muncitoare se simțea realmente reprezentată sau chiar conducătoare în organismele respective. Nu mai era vorba, așadar, de situația ei materială, ci de influența pe care o avea în existența publică – o problemă care implica libertatea de expresie și de acțiune, aproape inexistentă în statele totalitare, în care deciziile nu se adoptau la bază ci la vârf, de către lideri. În aceste circumstanțe, eficiența organismelor de arbitraj și de conducere muncitorească a fost destul de limitată, fapt exprimat de persistența grevelor în Italia și de mișcările muncitorești anticomuniste din Europa de Est, cea mai amplă și mai bine organizată fiind aceea a sindicatului „Solidaritatea”, în Polonia⁶⁹.

A treia formă de mobilizare socială practică de regimurile totalitare a fost îndocrinarea, prin propagandă, manifestări publice și educație. Cultul conducătorilor, spectacolele de masă și manualele școlare, care re-prezentau discursiv și simbolic esența și istoria sistemului, trebuiau să convingă populația de necesitatea și de realizările acestuia. Pe această cale, populația era determinată nu numai să accepte regimul în cauză (adeziunea pasivă), dar și să i se asimileze prin integrarea în structurile partidului-stat (adeziunea activă). O asimilare cu atât mai dezirabilă, cu cât structurile partidului-stat acționau ca agenți ai ascensiunii socio-profesionale a individului.

În expresiile sale desăvârșite, îndocrinarea conducea la o adeziune irațională, la fanatizarea adeptilor regimului, care se identificau ființial cu acesta – situație

⁶⁸ *Ibidem*, p. 289-290; vezi Enzo Collotti, *Germania nazistă*, București, Editura Științifică, 1969, p. 107.

⁶⁹ „Solidaritatea” a constituit un fel de „contrasocietate” în interiorul societății oficiale. Vezi Jean-François Soulet, *op. cit.*, p. 305-306; vezi și Zbigniew Brzezinski, *Europa Centrală și de Est în ciclul tranziției*, București, Editura Diogene, 1995, p. 249.

recognoscibilă poate cel mai bine în Germania⁷⁰. În statele comuniste îndoctrinarea a fost eficientă în anii 1940-1950 – în perioada voluntarismului și a speranțelor de început –, pentru ca în anii 1970-1980 să devină tot mai puțin credibilă⁷¹. Mesajul ei triumfalist era tot mai mult infirmat de realitatea sistemului intrat în declin, ceea ce i-a scăzut audiența inclusiv la nivelul adepților inițiali – de unde și fenomenul reconvertirilor ideologice sau al dizidențelor politice. În final, discursul comunist a eșuat în tentativa sa de a deveni hegemonic, de a realiza o mobilizare pe bază de conștiință, care să înlănțuească într-un fel coerciția⁷².

Ultima formulă politică prin care se exprimă legitimitatea supraindividuală o constituie comunitarismul, care limitează egalitatea cetățenească a indivizilor în beneficiul grupurilor minoritare legal recunoscute. Este o formulă paradoxală, care se revendică de la democrație – un regim prin excelență egalitar –, pentru a introduce o nouă inegalitate pe criterii colective, deci supraindividuale. Dreptul civil sau politic nu mai este o categorie aferentă exclusiv persoanei, ci și grupului minoritar – rasial sau etnic în principal –, grup care ajunge să prevaleze în raport cu individul din majoritate. În fond, este vorba de revenirea la corpurile privilegiate, plus votul universal. Termenul care desemnează o atare relație de inegalitate este cel de „discriminare pozitivă” în favoarea minorităților; la modul negativ – ca cenzură la adresa majoritarilor –, „discriminarea pozitivă” ia forma așa-numitei „corectitudini politice” care trebuie respectată.

Formula comunitarismului nu s-a instituționalizat încă într-un regim politic de sine stătător. Ea se afirmă în interiorul democrațiilor de factură liberală – în care unicul criteriu al drepturilor este cetățenia –, prin susținerea legitimității supraindividuale împotriva celei individualiste. Forța modelului comunitarist survine din faptul că revendicările sale sunt acceptate ca legitime și consacrate legal chiar în cadrul sistemului liberal-democratic, prin grupuri de presiune, partide și instituțiile statului. Așa se explică apariția dublului discurs ideologic, prin care politicienii se revendică de la democrația liberală, dar adoptă măsuri în sensul celei comunitariste.

Legat prin natură de grupurile minoritare, modelul comunitarist nu poate aspira la adeziunea activă a societății, în sensul angajării majorității în susținerea sa. În aceste circumstanțe, obiectivul este adeziunea pasivă, adică asigurarea acceptării sociale a statutului minorităților. Mobilizarea comunitaristă are așadar un caracter indirect, în sensul că nu se realizează prin minorități ca atare, ci prin majoritate în favoarea minorităților. Mijloacele sale sunt promovarea legală („discriminarea pozitivă”) și cenzura („corectitudinea politică”).

Promovarea legală privește recunoașterea și protejarea identităților comunitare în ansamblul societății. Reperul normativ internațional îl reprezintă „Convenția cadru pentru protecția minorităților naționale”, adoptată de către

⁷⁰ Vezi Jeliu Jeleu, *Fascismul*, București, Editura Științifică, 1992, p. 193-199.

⁷¹ Vezi Jean-François Soulet, *op. cit.*, p. 54-56.

⁷² Vezi Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 19, 44.

Consiliul Europei la 1 februarie 1995, care prevede completarea sistemului drepturilor omului cu protecția minorităților naționale (articolul 1 al Convenției)⁷³. Deși se referă mai ales la *persoanele* aparținând minorităților, documentul are în vedere minoritățile în mod colectiv. Sunt astfel recunoscute instituțiile, organizațiile și asociațiile minorităților (articolul 8), constituite nu prin acordul voințelor individuale, ci pe criteriul apartenenței comunitare⁷⁴. Se invocă factori de identificare colectivă precum cultura, istoria, limba și religia minorităților, statele trebuind să le ocrotească prin măsuri în domeniile educației și cercetării (articolul 12)⁷⁵.

Adoptarea acestor principii în legislația internă diferă de la țară la țară, în funcție de tradiția și de stabilitatea democrației de factură liberală. Statele occidentale, în care democrația liberală funcționează și este acceptată în mentalul colectiv de generații, sunt mai reticente față de instituționalizarea principiilor comunitariste. Mai receptive sunt noile democrații est-europene, care au asimilat modelele liberal și comunitarist oarecum împreună, indistinct, în ideea recuperării evoluției democratice față de țările occidentale, sau mai concret – în ideea integrării structurale în Occident, în care se afirmă actualmente ambele modele. Se adaugă, de asemenea, influența predominantă pe care o exercită asupra lor Statele Unite ale Americii – principalul promotor mondial al comunitarismului. Un exemplu relevant îl oferă România, unde minoritățile etnice dispun de reprezentare parlamentară de drept și unde organizațiile lor sunt recunoscute ca parteneri legitimi în dezbaterea problemelor minoritarilor. Astfel, în „Hotărârea privind aprobarea Strategiei guvernului României de îmbunătățire a situației romilor” se consacră „dreptul oricărei minorități, implicit al minorității romilor, de a participa activ la elaborarea, implementarea și evaluarea politicilor publice referitoare la această minoritate...”⁷⁶.

Un asemenea drept, corespunzător așa-numitului principiu al consensualității, introduce organizația minorității colective în relația individ – stat, pe care democrația liberală o realizează direct, fără medierea corpului constituit. Criteriul reprezentării de grup poate să prevaleze așadar asupra reprezentării individuale în funcționarea regimului.

În susținerea „discriminării pozitive” se constată însă o inconsecvență logică (o dublă măsură): atunci când este vorba de drepturi (statut legal, finanțare), grupurile minoritare se prezintă și le solicită în mod colectiv; atunci când se pune problema responsabilității (în cazul infraționalității mai ales), se resping aprecierile colective și se proclamă caracterul individual al acesteia. Practic, morala

⁷³ Vezi *Framework Convention for the Protection of National Minorities*, în Treaty Office, <http://conventions.coe.int>, p. 3.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 4.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 5.

⁷⁶ „Monitorul Oficial al României”, nr. 252, 16 mai 2001, p. 2.

comunitarismului operează o disjuncție între drepturi și obligații, după referențialul supraindividual al grupului.

Cenzura – ca formă de mobilizare indirectă – vizează inhibarea discursurilor susceptibile să lezeze sensibilitatea minorităților colective. Nu este vorba doar de protecția împotriva acțiunilor concrete ce afectează persoanele aparținând minorităților, ci de cenzurarea ideilor și reprezentărilor prezumate ca ofensatoare, despre care se consideră implicit că pot conduce la acțiuni. În acest fel, majoritatea este pusă în situația să se deprindă să accepte legitimitatea existenței corpurilor minoritare în ansamblul societății.

În Germania și în Franța, de pildă, este interzisă nu numai propaganda antisemită, dar și punerea în discuție a holocaustului și minimalizarea crimelor de război ale nazismului – așa cum au fost precizate în jurisprudența Tribunalului de la Nürnberg. În Franța nu mai poate fi contestat nici genocidul armenilor din 1915, din moment ce a fost recunoscut oficial ca atare, la 29 ianuarie 2001. În România, o cenzură analoagă a fost instituită prin „Ordonanța de urgență privind interzicerea organizațiilor și simbolurilor cu caracter fascist, rasist sau xenofob și a promovării cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și a omenirii”, adoptată la 31 martie 2002.

Riscul unor atare măsuri este însă intruziunea factorului politic în cercetarea științifică, în particular în istoriografie, în sensul acreditării unei viziuni „canonice” asupra trecutului⁷⁷. Obiectul cercetării nu mai este tratat în contextul său istoric, ci în funcție de imperativele prezentului, denaturându-i-se astfel identitatea până la absurd. În 2005, în Franța, autoritățile nu au mai organizat ceremonii aniversare la bicentenarul victoriei lui Napoleon de la Austerlitz, punând și problema condamnării lui Napoleon, pe motivul că a reintrodus sclavia. Inițiativa a provocat reacția istoricilor de toate orientările (Max Gallo, Pierre Vidal-Naquet, Mona Ozouf etc.), care, într-o declarație comună, au respins ingerința statului în analiza istorică, arătând totodată că trecutul nu poate fi considerat după criteriile prezentului.

Prin faptul că se aplică în societăți democratice, obișnuite cu libertatea de expresie, cenzura este un mijloc de mobilizare indirectă problematic. Percepută de majoritate ca o restricție abuzivă, ea riscă să creeze mai degrabă un climat de ostilitate față de minorități, decât un cadru social al acceptării reciproce. Respectarea „corectitudinii politice” nu înseamnă în mod necesar și agrearea ei.

*

Ideologiile secolelor al XIX-lea și al XX-lea au promovat așadar o legitimitate laică, susținută cu argumente pozitive, indiferent că a fost vorba de o

⁷⁷ Vezi Jean Sevillea, *Corectitudinea istorică*, (București), Humanitas, 2005. Deși suferă de o serie de prejudecăți ideologice, lucrarea este elocventă pentru modul în care „corectitudinea politică” se transpune în istoriografie.

legitimite individualistă ori supraindividuală. Ele au corespuns în acest fel schimbărilor din spațiul public european, mai precis secularizării suveranității, respectiv constituirii sferei publice a persoanelor private, schimbări care s-au regăsit în laicitatea și pozitivitatea ideologiilor. Altfel spus, concepțiile asupra originii și exercitării puterii politice au fost transpuse în existența concretă și au fost expuse în așa fel încât să *convingă* societatea (publicul critic) de îndreptățirea lor. În secolele al XIX-lea și al XX-lea mobilizarea și consensul social nu mai puteau fi obținute decât în acești termeni, apelul la conformitatea cu sacrul și argumentul autorității fiind căzute în desuetudine.

S-a definit așadar o nouă paradigmă culturală, care a marcat gândirea politică în particular, dar și gândirea în general. O paradigmă cu relevanță intelectuală și socială totodată, întrucât cultura, ca fenomen comunicațional, este nu numai o manifestare a gândirii, ci și un liant eficient al relațiilor civile și politice. Se poate identifica, prin urmare, o relație de intercondiționare între noua paradigmă culturală, emergența în spațiul public a categoriilor burgheze iar apoi populare și funcționarea statelor contemporane.

Concluzia teoretică ce se desprinde de aici este aceea că factorii politici, sociali și culturali sunt împreună factori structuranti (determinanți) pentru societate, neputându-se acredita, decât eventual conjunctural, preeminența unora dintre ei. În mod corelativ, concluzia metodologică este că analiza istorică trebuie să îmbine abordările sociologică și culturală, cu alte cuvinte să integreze aspectele materiale și intelectuale, determinațiile „exterioare” și „interioare”, în așa fel încât să acceadă la identitatea și resorturile autentice ale unei societăți. Faptul că mobilizarea în jurul unui regim – un fenomen social – se află în relație directă cu problema legitimității – o reprezentare mentală – indică interconexiunea respectivă, oferind o perspectivă semnificativă asupra societății contemporane, în cazul de față.

MOBILISATION ET LEGITIMITÉ DANS L'ESPACE PUBLIC EUROPÉEN (LES XIXE–XXE SIÈCLES)

Résumé

L'étude analyse comment les différents gouvernements cherchent de mobiliser la population selon leur idéologie, afin d'assurer leur légitimité et par conséquent le consensus social nécessaire pour qu'ils fonctionnent. On voit ainsi les méthodes à travers lesquelles les gouvernements procèdent, conformément à deux types majeurs de légitimité: la légitimité individualiste (le libéralisme classique et le libéralisme démocratique) et la légitimité surindividuelle (l'étatisme bureaucratique, le totalitarisme et le communitarisme). Dans tous les cas il s'agissait d'une forme de persuasion avec des arguments positifs, qui correspondait aux changements de la société, et notamment à la sécularisation du pouvoir et à la formation de l'espace public des personnes privées.

Mots-clés: idéologie, mobilisation sociale, légitimité politique.

IPOSTAZE ALE ALTERITĂȚII ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE LA ÎNCEPUTUL VEACULUI AL XIX-LEA*

CRISTIAN PLOSCARU

(Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”)

Alteritatea este un concept eminentemente dinamic, ale cărui contururi teoretice se găsesc într-o permanentă schimbare. Reper esențial al diferenței, dar și al definirii de sine, ca „parte a intimității subiectului”, după expresia lui Paul Ricoeur, alteritatea nu trebuie redusă la câmpul raporturilor interetnice și interreligioase sau la identificarea unui „celălalt” antipodic, „sălbatic”, dușmănos și de neînțeles. În studiile sociale, alteritatea este tot mai mult definită ca un limbaj egocentric ce operează cu reprezentări și simboluri spre a propune societății un anume model de ordine și de putere. Ea se exprimă prin imagini și simboluri, constituindu-se într-un câmp al confruntării discursurilor identitare ale diferitelor grupuri sociale, etnice, religioase etc. Înțelegând lucrurile în această manieră, ipostazele alterității din principatele române la început de veac XIX trebuie analizate în concordanță cu formele de identitate proprii societății investigate.

La un prim nivel al reprezentărilor, diferențierea între *pământeni* și *străini* împărțea societatea din principate în două categorii, contrapuse pe teritoriul contrastant și fluid al alterității¹. Originea etnică avea o valoare deosebită în planul identității și al integrării comunitare, dar nu în sensul ideologic al discursului național pașoptist, ci, cu precădere, sub forma atașamentului față de ceea ce boierii înțelegeau prin noțiunea de *pământean*, legată de tradiția țării și sub condiția prezenței „în pământul țării” a două sau trei generații la rând. Până la Regulamentul Organic, străinului căruia i se recunoștea pământenia în timpul vieții, de obicei

* Acest studiu a fost finanțat prin proiectul Socio-humanities sciences in the context of globalization – development and implementation of the program of studies and postdoctoral research, contract code: POSDRU/89/1.5/S/61104, proiect cofinanțat de European Social Fund prin Operational Program Human Resources Development, 2007-2013.

¹ Caracterul „antigrecesc” sau „antifanariot” al unei „partide naționale” boierești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, enunțat de Nicolae Bălcescu în textul *Români și fanarioți* (*Opere*, I, București, 1974, p. 107-108) a fost consacrat istoriografic de A. D. Xenopol, pentru care „primele origini ale *partidului național* sunt de căutat în tagma boierimii românești, deșteptată în interesul ei de clasă [...] prin apăsarea elementului grecesc” (*Istoria partidelor politice în România*, I, (1910), p. 7-11).

după căsătoria cu o pământeancă, rămânea (excepțiile sunt puține) întreaga viață un venetic în ochii comunității, ai tagmei boierilor, bucurându-se de privilegiile unui boier pământean, dar nu și de prestigiul social aferent pământeniei și *evgheniei* neamului său. Abia urmașii străinului împământenit puteau beneficia pe de-a-ntregul de avantajele pământeniei și ale integrării social-politice în „obștea boierilor țării”, situație care avea să fie reglementată juridic prin legiuirea organică și care subzistase în societate cu mult înainte, în ceea ce am putea numi *practicile sociale ale împământenirii străinilor*². Ele stârneau nedumeriri și confuzii în percepția observatorului străin, care, *legând etnicul de limba națională*, îl socotea pe moldovean fie „grec moldav”, care „vede în rus un prieten natural, un frate”, pentru că vorbea și scria în grecește (în mediul public)³, fie pe toți boierii moldoveni „o trupă de cosmopoliți”⁴.

De altfel, stăpânirea asupra pământului nu era suficientă, dacă nu era urmată îndeaproape de integrarea în complexul relațiilor sociale proprii pământeniei. Divanul Moldovei îi refuza împământenirea lui Grigore Ventura, mare postelnic, cu toate că „au cumpărat, fiind pârcaľab de Galați, acolo niște moșii”⁵ și era „însurat cu o Pășcânească”⁶. Socotit ca unul „din străinii boieri greci”, Grigori Ventura nu avea „nici *dritul* căsătorii cu pământeancă” și „ca unui *vederat străin*, n-au putut să-i dea *dritul patriotismului o cumpărătură de pământ*” (s.n.)⁷. În cazul grecilor, frontierele trasate de reprezentările proprii diverselor grupuri sociale de pământeni (boieri, târgoveți, țărani) nu urmau delimitări rigurose etnice, raportându-se la *sistemul social tradițional*. Familiile Catargiu și Manu din Moldova aveau un statut social cu totul diferit, prima fiind o mare familie pământeancă, cealaltă „năpaste grecească”, cu toate că strămoșii lor erau ambii greci, Ioan Catargi, vel

² Absența unor norme juridice precise în principatele române pe baza cărora să se recunoască străinului pământenia a orientat cercetarea istorică în direcția studierii *strategiilor sociale* ce asigurau împământenirea *veneticului*, absorbția sa în structurile specifice boierimii de țară, prin intermediul căsătoriilor cu pămâtentce și al achiziționării de stăpâniri funciare (sate sau părți de sate). Vezi Florea Ioncioaia, *Veneticul, păgânul și apostatul. Reprezentarea străinului în principatele române (secolele XVIII-XIX)*, în Alexandru Zub (editată de), *Identitate / alteritate în spațiul cultural românesc*, Iași, 1996, p. 162-165. Regulamentul Organic, prima legiuire care a reglementat juridic „dreptul pământeniei” sau „prințipiile indighenatului” în principate, consacră juridic o stare de fapt, o concepție adânc implantată în mentalitatea boierimii de neam din Moldova și Țara Românească.

³ Eudoxiu Hurmuzaki (colecția), *Documente privitoare la istoria românilor*, supl. I₂, p. 183 (Iași, 11 iunie 1798, Parant, *Memoriu despre Moldova*).

⁴ I. C. Filitti, *Correspondența consulilor englezi din principate, 1828-1836*, București, 1916, p. 17 (14 noiembrie 1828, Hugot către La Ferronnays).

⁵ Radu Rosetti, *Arhiva Senatorilor, III, Amănunte asupra Moldovei de la 1808 la 1812*, București, 1909, p. 68.

⁶ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, București, Editura Minerva, 1973, p. 43.

⁷ Radu Rosetti, *op. cit.*

postelnic în vremea lui Matei Basarab (1646), tatăl lui Apostol Catargi, începătorul ramurii moldovene⁸, și Manolache Manu, din care „se trage familia boierească Mano”, fost retor al Patriarhiei, stabilit în principate pe la 1691⁹.

Atâta vreme cât între pământeni și „greci” a persistat un echilibru de putere și influență favorabil primei categorii, predominantă în dregătoriile divănite și nedivănite, „obștea boierilor țării” a tolerat prezența „grecilor”, „străini” și „venetici”, căutând să-i integreze structurilor sale sociale specifice¹⁰. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, nevoită să absoarbă un surplus de elemente străine și „parvenite”, în condițiile accentuării emigrației grecești din Imperiul otoman și a încurajării mișcării grecești de emancipare de către Rusia¹¹, boierimea pământească și-a conturat tot mai apăsător un imaginar politic agresat, de „cetate asediată”.

Delimitată din totalitatea posesorilor de ranguri după criteriile sistemului social tradițional, „obștea boierilor țării” era percepută de pământeni ca o structură eminamente de *neam*, ca un „corp” colectiv, cuprinzând doar pe acei care beneficiau de „dreptul pământeniei” și erau „din moși și strămoși boieri”, având o tradiție boierească în familie recunoscută de obște ca fiind autentică¹². Plecând de la acest fundament social, adânc implantat în mentalitate, boierimea pământească, rezumând în formule simple, stereotipe un proces istoric complex, a identificat în prezența „străinului” și în înmulțirea familiilor boierești „venetice” două dintre cauzele accentuării dependenței țării față de Poartă și ale degradării situației politice interne¹³.

Viciile regimului fanariot apăreau permanent printre argumentele forte în textele boierimii pământene, care încerca să-i discrediteze pe „greci”, afirmând, în

⁸ Vezi Ioan C. Filitti, *Arhiva Cantacuzino*, p. 214, n. 1.

⁹ *Ibidem*, p. 275-276. În schimb, neamul Manu era numărat între „marile familii” pământene în Țara Românească, împământenire „asigurată” de căsătoria în 1796 cu Smaranda, fiica logofătului Constantin Văcărescu (Zilot Românul [Ștefan Fănuță], *Opere complete*, București, Editura Minerva, 1996, p. 319, n. 127).

¹⁰ Vezi Andrei Pippidi, *Phanar, Phanariotes, Phanarotisme*, în *RESEE*, XIII, nr. 2, 1975, p. 232-234.

¹¹ Numărul „grecilor” din Fanar sau legați prin interese și relații de rudenie de familiile fanariote, care se perindau în dregătorii în principate, mai ales în Țara Românească, a crescut destul de mult după pacea de la Iași (1792), dar majoritatea nu s-au stabilit în țară, ci s-au întors cu domnul care îi adusese, la Stanbul, găsindu-și un rost pe la consulatele rusești, Patriarhie sau chiar la Odesa, oraș în plină expansiune și cu mare capacitate de absorbție a unor persoane cu abilități negustorești și funcționărești. Vezi I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 245-300; Mihai Dim. Sturdza, *Jean de Blaremburg arheologul (1772-1831)*, în *idem, op. cit.*, p. 550-552; Gh. Bezviconi, *Viața bisericească a Odesei 1794-1943*, Tipografia Sfintei Monastiri Neamtu, 1943, p. 3-32; Constantin N. Velichi, *Emigrarea bulgarilor în Țara Românească în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812*, în „Romanoslavica”, VIII, București, 1963, p. 32-33.

¹² Și în acest caz, recunoașterea funcționa oarecum „ierarhic”, deoarece unui mare boier dintr-o familie a protipendadei îi era mult mai ușor să integreze în rândul „pământenilor” un ginere fanariot, „venetic”, decât unui boier din familiile ținutașe.

¹³ Vezi Alecu Beldiman, *op. cit., passim*; Costandin Sion, *op. cit., passim*; Zilot Românul, *op. cit.*, p. 106-108.

numele moralei creștine, că „este intolerabil de a fi înghițit (jefuit – n.n.) de oameni care aparțin aceleiași biserici ca și noi”¹⁴. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, acuzele la adresa „grecilor” vizau culpabilizarea lor pentru practicile administrative arbitrare și abuzive, în temeiul acuzației că au monopolizat puterea politică și dregătoriile cele mai importante, acuzație ce era în mică parte conformă cu adevărul. Exonerându-se de responsabilitate pentru vexațiunile administrației la care erau părtași, boierii pământeni reacționau în virtutea unui reflex natural de disculpare, dar și pentru că percepeau „obștea”, din care și ei făceau parte, ca o victimă a regimului de guvernare, lipsită de mijloacele tradiționale de apărare, din cauza degradării „vechilor obiceiuri și așezăminte” și nerespectării clauzelor tratatelor ruso-turce. Fenomen mental specific „societăților închise” aflate sub dominație străină, acest tip de reacție defensivă și resentimentară a fost lipsit de calități discursive moderne atâta vreme cât nu s-a putut sprijini pe un eșafodaj cultural, care să promoveze într-o manieră inteligibilă pentru întreaga boierime pământească identitatea etnică și istorică a poporului, diferențiindu-l de celelalte¹⁵.

Din această perspectivă, lipsa de înțelegere, adversitatea boierimii pămâtenesc față de „greci” și de mișcarea eteristă nu-și poate găsi explicațiile pe teritoriul politic al confruntării dintre două presupuse mișcări naționale moderne, dar nici nu s-a rezumat la lupta surdă pentru dregătorii și resurse¹⁶. Plasând reacțiile antieteriste și cele împotriva „grecilor” la originile discursului național modern românesc într-o manieră fundamentată ideologic de Nicolae Bălcescu și dezvoltată de către Mihail Eminescu¹⁷, numeroase contribuții istoriografice pendinte subiectului au luat destul de puțin în considerare trăsăturile imaginarului politic, ale reprezentărilor și mentalității boierimii pămâtenesc de la începutul secolului al XIX-lea, ca și specificul formelor de solidaritate comunitară din societatea românească tradițională¹⁸.

Ridicându-se împotriva mișcării eteriste, boierii pământeni din Moldova, mai ales cei din ținuturi, nu contestau obiectivele naționale ale acesteia și nu se plasau

¹⁴ Eudoxiu Hurmuzaki (colecția), *op. cit.*, s. n., IV, p. 245 (Iași, 2 aprilie 1799, *Nota primului informator*).

¹⁵ Miroslav Hrosh, *The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movement*, San Domenico, Badia Fiesolana, 1994, p. 3-12.

¹⁶ Într-un studiu recent, Leonidas Rados contestă existența unor valențe etnice ale disputei între pământeni și „greci”, reducând totul la un conflict „economico-administrativ”, trecând cu vederea numeroasele texte românești cu un pronunțat caracter etnicist, ce nu au fost întocmite de mari boieri pământeni, ci de oameni mai de „jos” în planul social și al „puterii”, texte ce exprimă o „stare de spirit” resentimentară față de „grecii” din principate. Vezi Leonidas Rados, *Greci și români în secolul XIX. Aspecte identitare*, în „Xenopoliana”, VIII, nr. 1-4, 2000, p. 75.

¹⁷ Nicolae Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*, în *op. cit.*, II, București, 1981, p. 109-110; Mihail Eminescu, *Pătura superpusă*, în *Opere*, IV, București, 1938, p. 184-185.

¹⁸ Între studiile care au privilegiat orizontul reprezentărilor sociale se înscriu Florea Ioncioaia, *op. cit.*, p. 163-167, Constanța Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, 2004.

pe poziții de apărare față de un prezumtiv pericol al deznaționalizării. Dimpotrivă, ei acceptau ca întemeiat obiectivul politic național declarat al eteriștilor, „supt cuvânt de a-și aduce în slobozenie patria”, dar acuzau violent conduita lor socială („făcători de răle”) și atributele lor morale, fățarnicia prin care mascau „nenumăratele și ne suferitele răle și pătămiri ce au pricinuit [...] mai vârtos bieților lăcuiitori cu feliuri de silnicie și prădăciuni [...], de jacuri și cruzimi”¹⁹. Astfel, discursul național grecesc nu apărea ca un pericol potențial în sine, perceput în mod conștient, ci ca o „fățarie”, proprie nu doar eteriștilor sau fanarioților, ci atribuită în general „grecilor”, alături de alte trăsături negative puse în trecut pe seama fanarioților, extinse asupra eteriștilor, ca, de altfel, asupra tuturor „grecilor”. Eteriștii erau judecați de boierimea pământeană în virtutea aceluiași culpe cu care fuseseră stigmatizați și fanarioții („silnicie”, „prădăciuni”, „jacuri” și „obrazniece”), dar și a altor stereotipuri imagologice despre fanarioți preexistente în societatea tradițională, extrase din repertoriul de reprezentări al mentalității specifice²⁰. Altfel spus, mișcarea eteristă oferise boierimii oportunitatea reformulării în sens politic a diatribelor cunoscute, pline de resentimente la adresa „grecilor”, fără a muta însă sensul acestora pe teritoriul unei confruntări între naționalisme, fie și pentru simplul fapt că respectivii boieri nu aveau capacitatea de a-și exprima dorințele și frustrările într-un limbaj al naționalismului²¹.

¹⁹ Uricariul, XV, p. 254. Zilot Românul îi numește fără ocoliș pe „volintiri” „greci fanarioți [...] și cu o mulțime de ostași (*cu numele, iar cu faptele toți tâlhari aleși*) [...] i-am văzut cu ochii și să nu mai vază ochi de om acest fel de nașteri de *năpărci*”, „greci fanarioți” care susțineau „că sunt trecători la Elada să-și *dăzrobească patria*” (s.n.), dar s-au „împrăștiet [...] cete, cete după jafuri [...] pă mâncare și beție”, uitând repede de „obiectivul național”, liberarea grecilor, fățarnicia și abuzurile fiind criticate, nu „fervoarea națională”, eventual periculoasă pentru pământeni (*Jalnica cântare a lui Zilot*, în Zilot Românul, *op. cit.*, p. 150-153). Vezi și stihul *Asupra grecilor curtezani ce zavistaia Shoala Elinească din București*, în care autorul nu critică învățământul în limba greacă sau pe profesori „puși pe deznăționalizarea” românilor, idee cu totul străină mentalității tradiționale, ci pe „greci zicând, nu grecii toți”, care „s-au pus shoala să *ni-o strice* (s.n.)/ Între dascăli și ucenici umblă să bage price” (*Ibidem*, p. 206). Aceleași stereotipuri se regăsesc și la Naum Râmnicăneanu, inculpând „fățaria” grecilor, pe care țara „i-am primit părintește/Pă flămând, gol, insetat/ Și el acum *tâlhărește/ De tot m-au dărăpănat*”, patria românească, îmbrățișându-i „pe toți/Le-am făcut scăpări la toate./ Neștiindu-i că sunt *hoți*”, care „*Prin taină au uneltit/...*”/Au necinstit orice stare/ Lăsându-i goi, despoiați (pe săraci – n.n.)/ Au prădat Biserici sfinte/ [...] Au necinstit în cuvinte/ Pe ceresul împărat” (Naum Râmnicăneanu, *Tânguirea Valahiei asupra jafului și dărăpănării ce i-au făcut streinii tâlhari greci*”, în C. Erbicăneanu, *Cronicari greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1890, p. LIX-LX), „tânguire” din care nu se desprind nici „spaime” legate de vreun pericol al „înstrăinării de neam” a „românilor”, nici accente xenofobe, ci o imagine a străinului proprie societății tradiționale.

²⁰ „În vreme ce amăuții la eterii se scrie”, îndemnați în „taină” de „Postelnicul Iacovachi (Rizo – n.n.) [...] Intrigant, viclean și jăcaș, lumea de putea mânca” și de „Un Lividi Nicolaki, suflet scârnăv și urât”, „grecii curței” domnești „Jăcuesc, pradă, omoară, mărfurile împărtesc” etc. (Alexandru Beldiman, *op. cit.*, p. 339-340).

²¹ Vezi, spre comparație, imaginea reciprocă, cu *accente naționale* a francezilor și englezilor în secolul al XVIII-lea, unii în raport cu ceilalți, anticipând „ura națională” din vremea Revoluției și a războaielor napoleoniene, la David Bell, *The Cult of Nation in France*, Cambridge, Massachusetts, London, 2001, p. 80-98.

Suma de atitudini, reacții, reprezentări și imagini mentale ale stărilor pământene în privința identității locuitorilor, separând pe „pămâneni” de „străini”, ilustrează inexistența unei disjuncții între *social* și *etnic* în primele decenii ale veacului al XIX-lea. Am putea spune că „vecinătățile” și departajările sociale tradiționale între pămâneni și „străini”, între „boierimea de neam” și „venetici” tindeau să se etnicizeze, să-i delimiteze pe „români” de „greci” după criteriile etno-naționale ale modernității, într-un climat atitudinal și mental în care majoritatea formelor de identitate premodernă (socială, confesională, regională etc.) întrunea și valențe etnice. Cu toate acestea, etnicitatea de tip modern s-a configurat în societate cu dificultate într-o formă de *identitate națională*, dominantă și cuprinzătoare, validată generic de întreaga comunitate, și destul de târziu, după evenimentele anului 1821. Până atunci „veneticul” era „călcătorul de obicei” și omul „străin de loc”, fără „legătură cu pământul”, lipsit de reputație socială, apartenența etnică și limba maternă fiind un factor subsidiar al identității în planul reprezentărilor²². Din perspectiva unui discurs național modern, originea etnică și limba maternă a „străinului” sunt esențiale în configurarea unei atitudini față de el și în reprezentările sociale, identitatea națională modernă fiind prin excelență promotoarea *etnicității* și a *afirmării trăsăturilor etnicului românesc*²³.

Un al doilea nivel al reprezentărilor, în care alteritatea îl separă realmente pe „român” de „grec” după criteriile etnicității, se manifestă în câteva producții culturale, fără prea mare audiență în epocă, aparținând unei noi generații de cărturari. În primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, sub influența iluminismului european și a impulsurilor venite din Transilvania, unele producții culturale românești din principate identifică și dezvoltă într-un limbaj cultural unitar temele identității etnice românești, după putințele intelectuale ale epocii. Preocuparea pentru problema originii etnice a românilor înregistrează o nouă vitalitate, o veritabilă „renaștere”, cu toate că ea nu ieșise nici înainte din atenția cărturarilor, dar acum, urmând exemplele din spațiile înconjurătoare și mai ales pe cel al grecilor din principate²⁴, autorii de texte reușesc să-i confere semnificații noi, legate în primul rând de noblețea poporului și de apartenența sa la „neamurile Evropei”²⁵. Mai aproape de Europa culturală decât în trecut, cărturarii români au

²² Vezi Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Vecini, reputații și control social în societatea românească (secolul al XVIII-lea)*, în „Revista de istorie socială”, VIII-IX, Iași, 2003-2004 (2006), p. 155-165.

²³ Vezi Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Editura Academiei R.S.R., 1972, p. 498-509.

²⁴ Vezi Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din principatele române (1774-1830)*, București, 1982.

²⁵ Amintind de descendența românilor din „vestita împărăție a Romanilor”, Grigore Râmniceanu credea că Țara Românească are datoria „a se împodobi cu științele cu care sunt împodobite celelalte locuri ale Europei” pentru a fi demnă de înălțimea originii sale (Grigore Râmniceanu, *Prefață*, la *Logica Sf. Ioan Damaschinul*, în Ioan C. Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, București, 1910, p. 505). Redescoperirea culturală a Europei „civilizate” prin intermediul cărților pătrunse în principate a stimulat în cercul restrâns al cărturarilor, totuși mai numeroși decât în prima

revedicat, asemeni grecilor, dar pe o altă filiație etnică, apartenența istorică la Europa, invocând „linia neamului românesc, din vechi trăgându-se din slăvit neam al romanilor”²⁶.

Redescoperirea originii etnice și clamarea nobleții originilor i-au îndemnat pe cărturarii români să apeleze la diferențiere față de greci, a căror țară „se cheamă Turchia și nu Grecia”, fiind supuși otomani și nu „închinați”, precum pământeni²⁷. Populat de „neamuri corcite” cu turcii, „fii ai minciunii și nedreptății”, Orientul otoman începea să se metamorfozeze în sens cultural, imaginea sa, cu lumini și umbre pe la jumătatea secolului al XVIII-lea²⁸, adunând acum toate atributele negative ale degradării pe care cărturarii români o sesizau cotidian în propria „obște”. Într-un limbaj cultural al alterității Europa/Orient, acum accesibil datorită infuziei de învățătură a iluminismului, textele cărturarilor de la începutul secolului al XIX-lea produc **marea mutație** de la tema viciilor administrației fanariote, copleșită de numărul și omnipotența „grecilor”, la tema cu adevărat identitară a caracterului degenerat al „grecilor”, care ar fi adus în principate „relele apucături, zavistiile, neunirea, hrăpirea, întrecerea la cînste, stricarea sângelui și mândria păcatului cel neiertat”²⁹. Decrepitudinea și luxul vieții orientale proprii grecilor, „ce stinse și dărăpănă atâtea noroade și republici, se întinse atât și în neamul nostru”, „oferindu-ne în schimb exemplul corupției și desfrânării”³⁰, conducând „la o tiranie (fanariotă – n.n.) mai mult decât pă noroadele cele din Africa și America”³¹. În aceeași notă agresivă se lamenta și Gheorghe Lazăr, prezentându-i pe „greci” ca pe niște „lăcuste”, care „niciodată nu vin ca să dea rod, ci să mănânce sudoarea și osteneala pământului”³². În antiteza alterității, „haracterul acestor *români* ei sunt asemenea *albinei*, a lor silință este ca să adune”³³.

O veritabilă cascadă de texte, resentimentare ca fond ideatic și violente ca limbaj, furnizează explicații credibile pentru întreaga societate sau, oricum, pentru „obștea boierilor”, privind motivele crizei interne profunde și a degradării morale a societății. Acestea condamnau la unison „mândria grecilor” care „pre[a] mult s-a

parte a secolului, adeziunea la modelele de gândire ale iluminismului, amplificând în timp dorința de a „pretenderisi intrarea în numărul și ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare ale Europei” (Gheorghe Lazăr, *Povăștuitorul tinerimei*; apud. G. Bogdan Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 81).

²⁶ Grigore Râmnicănu, *op. cit.*, p. 503-504.

²⁷ Vezi Gr. H. Grăndea, *Poetul Christopol. Societatea româno-greacă la începutul acestui secol*, în „Revista literară”, VII, 1886, p. 780.

²⁸ Vezi Virgil Cândea, *Rățiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

²⁹ Barbu Paris Mumuleanu, *Scrieri*, București, 1972, p. 12-13.

³⁰ *Ibidem*, p. 19.

³¹ Iordache Golescu, *Obșteasca tânguire*, în *Documente 1821*, V, p. 531-532.

³² Gheorghe Lazăr, *op. cit.*, p. 80.

³³ Constantin Erbiceanu, *Istoricul Seminarului Veniamin din Monastirea Socola*, Iași, 1885, p. 47. Textul, datat 1814, aparține unui școlar al Seminarului Socola, devenit mai apoi dascălul Enachi.

[în]stăpănit” în principate, fiind marea pricină pentru care pământeni „se dezbracă cu totul de vitejia părintească ce le curgea lor din dragoste și unire, și se îmbracă cu trândăvie, care născu lor urâciunea și dărgheinarea”³⁴. Autorii de texte nu identifică nici în „puterea”, nici în superioritatea culturală a „grecilor” cauzele succesului infiltrării lor, ci în presupusul lor caracter prefăcut, știind „a se lingări către români”, care, primindu-i în țară din „milostenie”, „ei legile țarei au stricat și legi noi au făcut; ba și năravurile fanarioșilor s-au făcut de obște” pentru pământeni³⁵. Grigore Băleanu îi numea într-un text politic „robii Porții Otomane”, deplângând soarta „ticăloșilor locuitori pământeni ai pământului dacic”, care au ajuns din „popor liber” „robii” lor, „niște jertfiți [...] pentru egoismul, ambiția și nesățioasa lăcomie” a „grecilor”³⁶.

Nici imaginea grecilor din principate despre români nu s-a construit altfel în această perioadă, tema predilectă de manifestare a alterității fiind aceea a gradului scăzut de civilizație al unei populații de „opincari”, bună numai pentru „coarnele plugului”. Atunci când Nicolae Mavrogheni, din porunca Porții, a încropit în toamna anului 1787 câteva „cete ostășești” la București, recrutând în „steagurile” lor țărani pământeni, „grecii” din oraș „Se mirau de opincari/ Cari, de când s-au născut,/ Pușcă-n ochi nu au văzut,/ Pe care-i credeau mișei [...] Și buni pentru ostășie/ Nu credeau românii să fie”³⁷.

Metamorfoza stereotipurilor despre „greci”, acum având un evident caracter etnic, a fost în bună măsură un fenomen cultural, fără reverberații probate documentar în textele politice ale epocii, rezultând din apariția unui suport cultural de factură modernă, încă nerafinat și incoerent, pentru exprimarea identității etnice românești³⁸. Compunând acest suport cultural, textele cărturarilor pământeni abordează problema înlăturării „grecilor” ca prima condiție a redresării morale a societății, a „obștii”, și a redobândirii slujbelor țării de către boierii pământeni „patrioți”, neavând deocamdată calitățile culturale necesare pentru a dezvolta discursiv tema unei confruntări între două *identități naționale* adverse.

Exprimarea alterității români/greci în maniera coliziunii dintre două identități naționale constituite, care să expună pericolul deznaționalizării românilor și nevoia „renașterii naționale”, trebuia să aștepte etapa în care o intelectualitate românească să fie capabilă a defini în sens cultural modern valorile identității etnice românești: originea etnică drept o condiție a apartenenței la națiune³⁹, limba națională ca

³⁴ Zilot Românul, *op. cit.*, p. 71.

³⁵ Vezi Gheorghe Lazăr, *op. cit.*

³⁶ *Documente 1821*, II, p. 54 (Câmpulung, 10 aprilie 1821, *Ciorna unui memoriu către țarul Rusiei*).

³⁷ Vezi cronică pitarului Christaki în „Buciumul”, ianuarie-februarie 1863, p. 36.

³⁸ Ștefan Lemeny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, Editura Meridiane, 1990, p. 163.

³⁹ Tradiția descendenței familiilor pământene din principate din „neam pământean” vechi și posibilitatea împământenirii prin căsătorie și integrare socială în rândul boierimii subminau coerența și caracterul unitar ale unui elaborat cultural care să-i separe pe români de „ceilați”, plecând de la

element principal al identității națiunii române⁴⁰ și tradiția istorică drept depozitar al unei moșteniri și al unei memorii naționale comune împărtășite⁴¹.

Istoria este chemată uneori să mărturisească despre neîndreptățirea „grecilor” la slujbe, un obicei introdus de către otomani, după spusele a doi boieri moldoveni, comunicate consulului Malinovski, mult timp după închinarea țării, și în detrimentul boierilor pământeni, ai căror strămoși au luptat împotriva turcilor, închinând țara „după sfatul viteazului voievod Ștefan” cel Mare, care ar fi fost silit la aceasta de „pericolul venit din partea altor vecini”⁴². În afara des invocatelor „jărtfiri” ale neamului boieresc, un alt tip de cauzalitate istorică, centrat pe caracterul „național” în sens etnic al statelor medievale românești, nu era accesibil încă gândirii politice boierești. În schimb, resentimentele politice erau accentuate de favorizarea „grecilor” de către oficialitățile rusești, mai ales în Țara Românească, ilustrate de reacția severă a ministrului rus de Externe, A. R. Voronțov, la demersurile boierilor munteni⁴³, care cereau într-un memoriu „înlocuirea grecilor din toate funcțiile, atât religioase cât și civile, cu pământeni”⁴⁴.

La începutul secolului al XIX-lea, textele cărturarilor pământeni, unii dintre ei de origine greacă, se limitează să sublinieze la unison vinovăția „grecilor” pentru decăderea morală și materială a societății, datorată caracterului lor degenerat, lipsit de moralitate, de „cinste”, și îi contrapun drept antidot tipologia boierului pământean „patriot”. Gheorghe Lazăr, spirit înaintat, unul dintre primii promotori ai unui discurs cultural modern vizând identitatea națională românească, se lăsa influențat de stereotipurile care circulau în societatea munteană, plasându-i antitetice pe greci („necinstiți”, „lingușitori” și „trufași”) în raport cu marii boieri pământeni („patrioți” și „stâlpi ai țării”). El își lega speranțele recuperării „legilor țării” și a „năravurilor românești” de eforturile boierilor „patrioți”, căci „de nu era Prea Sfințitul Mitropolit Dionisie și cu alți aleși patrioți”, „părinți ai patriei” și limba și

originea etnică a poporului și pe bază de argumente istorice, așa cum avea să facă în cel mai limpede mod cu putință Nicolae Bălcescu.

⁴⁰ Atâta vreme cât, din punct de vedere cultural, educația în limba română era prezentată ca un „drept”, nu ca o obligație esențială, care să conducă, prin efortul tuturor și al fiecărui „român”, la constituirea unei limbi literare moderne și a unei culturi naționale unitare, problema limbii române ca element vital al identității comunitare în sens național rămânea nebulosă, neputându-i exclude, din punct de vedere cultural, pe teritoriul alterității, pe pământeni de origine greacă și vorbitori de limbă greacă.

⁴¹ În pofida profundului atașament față de tradiție, față de „vechile obiceiuri și așezăminte”, numai un discurs istoric modern putea conferi valoare națională tradiției istorice, fiind capabil să separe ceea ce era „românesc” de ceea ce era „străin” în percepția asupra trecutului, după criteriile naționale ale originii și limbii românești.

⁴² Eudoxiu Hurmuzaki (colecția), *op. cit.*, s.n., IV, p. 362 (Iași, 27 martie 1802, V. F. Malinovski către V. P. Kociubei).

⁴³ *Ibidem*, p. 487-488 (Petersburg, 16 februarie 1803, A. R. Voronțov către L. Kirico).

⁴⁴ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1830. Répertoires et textes inédits*, București, 1970, p. 13, nr. 54.

obiceiurile românilor ar fi fost cu totul pierdute⁴⁵. Ilarion, episcopul de Argeș construia un „portret ideal” al domnului pământean, antitetic celui al principelui fanariot, spunând că „nu este atât de mare lucru [...] a ocârmui un norod, cât este a te face părintele norodului [...]”. Nu este de laudă a domni peste averile supușilor, ci e de laudă a domni *în inimile lor; iar această știință a câștigării de inimă* (s.n.) [...] te vor pune pe calea dreaptă și te vor mîna la sălașul slavei și al nemuririi”⁴⁶.

Retorica alterității căpăta în acest context încărcătura politică și emoțională proprie discursului modern, atribuind „românului” toate calitățile „patriotice” și plasând „străinul” în rândul dușmanilor, factor dizolvant al „unirei simpatrioților”, fiind evacuat din „corpul politic” al obștei. Totuși, această ipostază discursivă a alterității politice nu se întemeiază pe caracterul național al ordinii politice (precum în cazul discursului național pașoptist), ci pe apartenența „cârmuitorului”, a „oblăduitorului” la corpul politic al „simpatrioților” pămînteni, definit acum în sens etnic, dar tot ca o „stăpînire” și „obște”, nu ca o entitate națională⁴⁷.

HYPOSTASES DE L'ALTERITÉ DANS LES PRINCIPAUTES ROUMAINES AU DÉBUT DU XIXE SIÈCLE

Résumé

L'article est une approche diachronique du discours identitaire roumain à travers de l'image de l'autrui, notamment des « grecs » venus de Phanar, qu'on perçoit comme superposés et malins. On voit ainsi le passage d'un discours autour de la conscience sociale et les intérêts des boyards autochtones, vers une vision moderne fondée sur l'idée ethnique et sur la communauté culturelle, qui a été entamé par les gens cultivés issus y compris des milieux populaires.

Mots-clés : identité, l'image de l'autrui.

⁴⁵ Vezi Gheorghe Lazăr, *op. cit.*, p. 39-40.

⁴⁶ Vasile Gh. Durak, *Ilarion, episcop al Argeșului*, București, 1900, p. 16-17.

⁴⁷ De altfel, pașoptiștii s-au dovedit câteodată ceva mai îngăduitori cu fanarioții, încercând să deslușească motivațiile comportamentelor care le erau atribuite, să explice trăsăturile lor de caracter, tentativă care nu împieta asupra conformației discursului istoric și politic prin care se condamnase deja, de pe poziții ideologice, plaga înrăuririi fanariote și ceea ce ei pretindeau a fi fost o tentativă grecească de „deznaționalizare” a românilor. Astfel, versatilitatea proverbială a fanarioților îi apărea lui Dimitrie Ralet un rezultat al poziției lor precare față de turci, fiind permanent nevoiți să îi înțelesteze „pe turci prin feluri de chipuri cu atât mai puternice cu cât erau mai tainice”. Nevoii să recupereze la nesfârșit un statut pierdut în tumultul și nesiguranța vieții orientale, ei erau „neobosiți în stăruințe, fără a se descuraja nici de târăgănări, nici de refuz, își știau tăinui scopurile și vicleniile prin politete și vrăsmășiile prin limbajul dulce al diplomației” (Dimitrie Ralet, *Suvenire și impresii de călătorie în România, Bulgaria, Constantinople*, București, Editura Minerva, 1979, p. 74).

NAVIGAȚIA PE DUNĂRE ȘI TRATATUL AUSTRO-BRITANIC DIN IULIE 1838*

CONSTANTIN ARDELEANU
(Universitatea „Dunărea de Jos”, Galați)

1. INTRODUCERE

„Toate vasele austriece care sosesc din porturile Dunării, până la Galați inclusiv, vor fi admise, împreună cu încărcăturile lor, în porturile Regatului Unit al Marii Britanii și Irlandei și în toate posesiunile Maiestății Sale britanice exact în același fel ca și când aceste vase ar veni direct din porturi austriece, cu toate privilegiile și imunitățile stipulate de prezentul Tratat de Navigație și Comerț. La fel, toate navele britanice, cu încărcăturile lor, vor continua să fie plasate pe picior de egalitate cu vasele austriece, oricând asemenea vase britanice vor intra sau ieși din aceleași porturi”¹.

Aceste prevederi, alcătuind articolul al patrulea din tratatul de comerț și navigație dintre Marea Britanie și Austria, semnat la Viena pe 3 iulie 1838, au fost analizate sumar în istoriografia românească dedicată evoluției problemei dunărene în perioada premergătoare războiului Crimeii. Astfel, în lucrarea clasică de abordare a chestiunii Dunării dintr-o perspectivă marxistă, tratatul este încadrat în politica *Foreign Office*-ului de a se înțelege cu guvernul de la Viena, în condițiile în care „comunitatea de interese anglo-austriece în ce privește Rusia deschide perspectiva unor serioase avantaje pentru Austria: concesiile austriece în problema navigației pe Dunăre făcute Angliei, mai precis renunțarea guvernului austriac la politica sa exclusivistă pe Dunăre față de Anglia, ar urma să fie răsplătită pe seama Rusiei. Pe de altă parte, Anglia strecura amenințarea că dacă Austria nu va ajunge la o înțelegere cu ea, interesele austriece pe Dunăre nu vor putea fi realizate”².

* Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat de Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Textul, în engleză și franceză, în *Treaty of Commerce and Navigation between Her Majesty, and the Emperor of Austria, signed at Vienna, July 3, 1838*, presented to both Houses of the Parliament, by command of Her Majesty, Londra, Harrison and Son, 1839, p. 3; în românește, articolul IV este redat în Lucia Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser, *Contribuții la studiul istoriei regimului internațional al navigației pe Dunăre. Regimul de drept internațional al navigației pe Dunăre până la Convenția Dunării din 18 august 1948*, București, Editura Științifică, 1957, p. 335.

² *Ibidem*, p. 102.

Documentul se încadra în politica imperialistă a celor două state, care, prin articolul vizat, își arătau clar intenția „de a considera porturile dunărene ca porturi austriece, făcând abstracție, prin urmare, de drepturile teritoriale ale suzeranului turc și ale vasalilor săi, printre care, în primul rând, principatele române”³. Și Paul Cernovodeanu încadra tratatul în coordonatele politicii lui Henry John Temple, viconte Palmerston, artizanul politicii externe engleze, de a se apropia de vederile cancelarului imperial, prințul Klemens von Metternich, în încercarea de a contracara preponderența Rusiei în bazinul pontico-danubian; totodată, acest tratat, prin care puterile își satisfăceau reciproc interesele în privința traficului danubian, era văzut și drept un avertisment la adresa cabinetului de la Sankt Petersburg, ostil comerțului exercitat de concurenții occidentali și dorind să limiteze traficul internațional prin gurile Dunării⁴.

În afara unor asemenea constatări generale, tratatul nu s-a bucurat, în istoriografia noastră, de atenția cuvenită în raport cu semnificația avută pentru înțelegerea rolului principatelor române în relațiile diplomatice și comerciale dintre Marea Britanie și Austria, dar și cu ecoul său public, de natură să contribuie la popularizarea resurselor economice ale regiunii Dunării de Jos în mediile occidentale. Plecând de la aceste considerații, studiul de față își propune să plaseze tratatul în contextul politic-diplomatic-economic al epocii, în rândul măsurilor prin care cabinetele de la Londra și Viena încercau să conteste poziția predominantă pe care Rusia o deținea în Țara Românească și în Moldova.

2. ÎNCHEIEREA TRATATULUI

În al doilea pătrar al secolului al XIX-lea, pe fondul accelerării dezvoltării industriale, guvernul britanic a fost nevoit să accepte o relaxare a politicii comerciale, în sensul renunțării treptate la protecționism și al instituirii liberului schimb. Abolirea Legilor cerealelor (1846) și a Actelor de navigație (1849), ultimele bastioane ale mercantilismului insular, a fost precedată de o perioadă de dezbateri intense în mediile politice și economice interne, dar și de încheierea unor acorduri comerciale internaționale, tot atâtea elemente ce au măcinat trănicia vechilor legiuri. Tratatul cu Austria se înscria în această logică, dar a fost motivat și de o serie de modificări semnificative în situația economică a centrului și sud-estului Europei. Astfel, crearea și dezvoltarea Uniunii vamale germane (*Zollverein*), care a ajuns să includă, în 1835, cea mai mare parte a statelor germane, introducerea navigației cu aburi pe Dunăre (1830) și expansiunea economică austriacă spre Dunărea inferioară și Marea Neagră, statutul privilegiat

³ *Ibidem*, p. 103–104.

⁴ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 78–79.

pe care Rusia îl căpătase, prin tratatul de la Adrianopol (1829) și cel de la Unkiar Iskelessi (1833), în bazinul Mării Negre, la gurile Dunării și în principatele române erau realități care creșteau exponențial valoarea politică și economică a văii Dunării.

Negocierile pentru un nou tratat comercial și de navigație austro-britanic, în continuarea celui încheiat în 1829, au început în anul 1836, cu Metternich tot mai conștient că, pentru a ține pasul cu Prusia, monarhia habsburgică trebuia să renunțe la sistemul de tarife vamale prohibitive. Departe de a fi simple, discuțiile au subliniat importanța pe care semnatarii o acordau dezvoltării navigației pe Dunăre, dar și semnificației politice a documentului: apropierea și colaborarea celor două state, inclusiv pentru asigurarea „independenței tuturor statelor vecine”, independență, desigur, de influența Rusiei și a Prusiei. Acceptarea de către Metternich a principiului revizuirii sistemului de prohibiții, adică schimbarea unei legi fundamentale a Austriei, a fost urmată de semnarea tratatului de către prințul Metternich și ambasadorul britanic Frederick Lamb, lord Beauvale, pe data de 3 iulie 1838⁵.

În forma sa finală, tratatul de comerț și navigație dintre Marea Britanie și Austria avea 14 articole, care prevedeau completa reciprocitate a taxelor de navigație pe teritoriul ambelor imperii (1), garantarea tratamentului reciproc al produselor celor două state, inclusiv pentru mărfurile austriece exportate pe calea fluviilor Elba și Dunăre (2), egalitatea de tratament pentru produsele neaustriece care puteau fi trimise în mod legal în porturile britanice și extinderea pentru Austria a beneficiilor Actelor de navigație din 1833 și a tratamentului națiunii celei mai favorizate (3). Articolul al cincilea permitea vaselor britanice să intre în porturile austriece pe picior de egalitate cu navele austriece, chiar și atunci când nu veneau din teritorii britanice, un privilegiu, considera John Macgregor – unul dintre negociatorii acordului, „pe care niciun alt tratat precedent nu-l cuprindea”. În schimbul acestei concesi, produsele din regiunile asiatice și africane ale Mării Mediterane puteau fi aduse în Marea Britanie direct din porturile austriece, la fel de bine la bordul vaselor britanice sau austriece. Erau reglementate apoi detaliile de reciprocitate – compensații, depozitare (6-8), Austria primea clauza națiunii celei mai favorizate în comerțul cu Indiile Orientale (9), erau prevăzute garanții pentru comerțul și transportul de pasageri între porturile interioare (10), se acorda tratamentul națiunii celei mai favorizate în toate privințele legate de comerț și navigație (11) și se stabileau detaliile comerțului cu Insulele Ioniene (12). Ultimele două articole se refereau la durata tratatului (până pe 31 decembrie 1848 și apoi până la denunțarea sa de către una dintre părțile semnatare) și la ratificarea documentului⁶.

⁵ Vezi J. H. Clapham, *The Last Years of the Navigation Acts*, în „The English Historical Review”, t. XXV, nr. 99 (iulie 1910), p. 491-492.

⁶ Vezi *Treaty of Commerce and Navigation*, și urm., p. 2-6; J. H. Clapham, *op. cit.*, p. 493-494.

Tratatul a fost însoțit de un nou tarif vamal, publicat deja pe 18 iunie 1838, ce înlocuia prohibiția importului unor produse manufacturate britanice cu taxe relativ acceptabile; pentru numeroase alte bunuri, taxele erau mult diminuate, reducerile fiind de natură să stimuleze importul mărfurilor britanice în teritoriile austriece⁷. Totodată, Austria și-a modificat reglementările de carantină în favoarea navigației britanice, ambele părți arătându-se extrem de mulțumite de avantajele comerciale obținute. Artizanii tratatului erau la fel de interesați de valoarea lui politică, ambasadorul Lamb sperând că era „primul pas spre ridicarea unui bastion solid împotriva unor noi abuzuri ale Rusiei la sudul Dunării”. Macgregor, la rândul său, scria contelui Franz Anton von Kolowrat, ministrul austriac de interne, despre întărirea „țărilor aflate dincolo de posesiunile austriece, la sud până la Balcani și la nord spre extremitățile Țării Românești, în cadrul unei alianțe prietenești și a unei posibile contopiri cu Austria”⁸.

3. DEZBATERILE PARLAMENTARE

Satisfacția aparentă a ambelor părți și schimbarea rapidă a instrumentelor de ratificare (14 septembrie 1838)⁹ păreau să asigure o aplicare imediată a tratatului. Însă, în februarie 1839, la reluarea lucrărilor Parlamentului britanic, o interesantă dispută politică și mediatică a arătat problemele de formă și de fond ale acordului. Problema a fost ridicată în legislativ în februarie 1839, când, în ședința Camerei Comunelor, deputatul liberal George William Wood, într-o mai largă analiză a relațiilor comerciale ale Marii Britanii, își exprima speranța că prosperitatea regiunilor sud-est europene avea să crească după deschiderea navigației pe Dunăre, menită să devină una dintre marile artere comerciale ale lumii¹⁰. Sir Robert Peel, șeful Partidului Conservator și liderul opoziției, era de acord cu condițiile generale ale tratatului, considerând deschiderea navigației pe Dunăre drept o extindere a vechiului tratat comercial austro-britanic din anul 1829¹¹. În ședința Camerei Lorzilor, Arthur Wellesley, duce Wellington, lider marcant al grupării conservatoare, adăuga, la rândul său, că tratatul cu Austria reprezenta o continuare a vechiului acord, în afara unei prevederi extrem de importante – „deschiderea navigației pe Dunăre”, iar prim-ministrul William Lamb, viconte Melbourne, șeful

⁷ Pentru reducerile incluse în noul tarif, a se vedea John Macgregor, *Commercial statistics. A digest of the productive resources, commercial legislation, customs tariffs, navigation, port, quarantine law, and charges, shipping, imports, exports, and the monies, weights, and measures of all nations*, vol. I, Londra, Charles Knight and Co., 1843, p. 18–19.

⁸ Apud J. H. Clapham, *op. cit.*, p. 494.

⁹ Vezi *Treaty of Commerce and Navigation*, și urm., p. 7–8.

¹⁰ Vezi *Hansard's Parliamentary Debates*, vol. XLV, House of Commons Debates, 5 februarie 1839, Londra, 1839, p. 56.

¹¹ *Ibidem*, p. 94–95.

Partidului Liberal, afirma că libera naviğație pe Dunăre reprezenta „o excepție esențială” față de ceea ce fusese prevăzut în vechile înțelegeri¹².

Pe 8 februarie 1839, în ședința Camerei Lorzilor, George Hamilton-Gordon, conte Aberdeen, îl interpela pe premier în legătură cu textul tratatului cu Austria, dorind explicații în privința unui articol pe care „nu prea îl înțelegea”: vasele britanice erau puse pe picior de egalitate cu cele austriece în porturi care nu aparțineau monarhiei habsburgice, cele două puteri înțelegându-se asupra accesului în teritorii unde nu aveau vreun fel de jurisdicție, ele aparținând unei puteri, Imperiul otoman, care nu era parte a tratatului. Realitatea geografică era simplă: nu exista vreun port austriac la Dunăre accesibil naviğației maritime, astfel că Aberdeen dorea să știe „ce siguranță exista că vasele britanice puteau fi admise în același fel ca vasele austriece în porturile turcești”¹³. Răspunsul lui Melbourne, că acest avantaj trebuia asigurat printr-un alt tratat, a fost considerat mulțumitor de interelatorul conservator, care a insistat apoi asupra importanței liberei naviğații a Dunării în contextul deschiderii traficului vaselor cu aburi pe fluviu¹⁴.

Aparent clarificată, chestiunea a fost redeschisă în ședința Camerei Comunelor din 11 februarie, când ministrul de externe, viconte Palmerston, a oferit detalii suplimentare despre elementele de noutate ale tratatului în raport cu cel din 1829: extinderea unor beneficii pentru comerțul Austriei, vasele austriece putând transporta în porturile britanice produsele regiunii mediteraneene, după ce acestea ajunseseră inițial într-un port austriac; al doilea avantaj ținea de faptul că „beneficiile tratatului erau, prin acord reciproc, aplicate vaselor ambelor părți contractante, care nu veneau direct din porturile celui alt stat, ci din orice alt port situat în amonte de Galați – adică din porturile turcești de la Dunăre”. Palmerston considera că prevederile reprezentau o modificare majoră în sistemul comercial al Austriei, până atunci unul eminamente prohibitiv, pe care guvernul de la Viena era dispus să-l modifice cu unul mai liberal. În aceeași direcție, tratatul cu Austria și tratatul comercial otomano-britanic de la Balta Liman (16 august 1838) deschideau largi perspective pentru comerțul britanic în Orient, dar erau extrem de avantajoase și pentru statele partenere¹⁵. În intervenția sa, Peel era interesat să afle dacă, pentru a profita la maximum de avantajele tratatului cu Austria, guvernul britanic nu avea în vedere încheierea unui acord suplimentar cu Imperiul otoman¹⁶.

Răspunsul lui Palmerston a fost cu adevărat interesant, secretarul de stat considerând că nu era nevoie de vreo înțelegere adițională, obiectul tratatului fiind să acorde aceleași privilegii vaselor din statele semnatare, aflate în relații comerciale directe, adică vasele austriece plecate din porturi austriece trebuiau să fie permise în porturile britanice asemenea vaselor britanice, iar vasele britanice

¹² *Ibidem*, House of Lords Debates, 5 februarie 1839, p. 19, p. 28.

¹³ *Ibidem*, House of Lords Debates, 8 februarie 1839, p. 190–191.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, House of Commons Debates, 11 februarie 1839, p. 248–249.

¹⁶ *Ibidem*, p. 249–250.

venite din porturi britanice să fie primite în porturile austriece asemenea vaselor austriece. Însă tratatul cuprindea „o restricție”, în sensul că vasele austriece sau britanice venind din porturile otomane de la Dunăre trebuiau să fie primite în porturile ambelor state semnatare „ca și când ar veni din propriile lor țări”. Astfel, concluziona Palmerston, nu era necesar vreun acord suplimentar între Austria și Marea Britanie în legătură cu situația navelor care veneau din porturile dunărene. Întrebarea suplimentară a lui Peel, dacă Imperiul otoman nu putea, nefiind parte a acestei înțelegeri, să impună restricții asupra navigației pe Dunăre și să obstrucționeze aplicarea tratatului, a primit răspunsul extrem de sec al șefului diplomației britanice: „Consider că nu”¹⁷. În aceeași ședință, deputatul John Charles Herries a ridicat și problema, extrem de importantă, a respectării Actelor de navigație, iar Charles Poulet Thomson, șeful *Board of Trade*, s-a referit la avantajele care, pe bază de reciprocitate, erau oferite vaselor austriece ce aduceau în Anglia produsele regiunii mediteraneene¹⁸.

A treia repriză a acestor dispute a avut loc pe 12 februarie 1839, când, în Camera Lorzilor, Aberdeen a subliniat diferența de opinie dintre cele exprimate de primul-ministru și de ministrul de externe. Liderul conservator repeta întrebarea adresată anterior, privind garantarea faptului că vasele britanice aveau să fie acceptate, pe picior de egalitate cu cele austriece, în porturile otomane. Din punctul lui de vedere, era clar că asemenea avantaje nu se puteau obține fără acordul Porții, comparația fiind că nu poți intra sau ieși în/din casa unui om fără permisiunea acestuia. Omul politic considera că Poarta trebuia să devină parte semnatară a tratatului, căci să se stipuleze „că vasele britanice trebuie primite în condiții favorabile în porturile turcești printr-un tratat cu Austria” era un mod de negociere extrem de ciudat¹⁹. În replica sa, prim-ministrul a subliniat că, deși conștienți de asemenea obiecții, diplomații englezi acceptaseră forma articolului la insistențele plenipotențiarului austriac. Dincolo de aceste precizări, Melbourne nu a oferit un răspuns clar, Aberdeen considerând tratatul drept inoperant în privința articolului al patrulea. Totodată, fruntașul conservator considera că era o modalitate neobișnuită, fără precedent și lipsită de respect față de un stat independent, ca două țări să se înțeleagă „asupra modului în care vasele lor erau primite în porturile unui stat terț”²⁰.

Cât de operant era tratatul s-a dovedit extrem de repede, când, pe 2 septembrie 1839, un anume John Routh aducea în atenția *Lords of the Treasury* (Lorzii Trezoreriei – comisie din care făceau parte prim-ministrul și *Chancellor of the Exchequer*, ministrul de finanțe) un caz ce rezulta din aplicarea tratatului din 1838, articolul patru fiind „universal înțeles ca permițând vaselor austriece să încarce la gurile Dunării pentru Marea Britanie”. Pe baza acestor prevederi, casa

¹⁷ *Ibidem*, p. 250.

¹⁸ *Ibidem*, p. 250–251.

¹⁹ *Ibidem*, House of Lords Debates, 12 februarie 1839, p. 252–254.

²⁰ *Ibidem*, p. 254–256.

comercială R. Routh & Co din Trieste cumpărase din principate 1600 quarteri de cereale, transportați de la Brăila la Gloucester pe vasul austriac „Vallaco”, sub comanda căpitanului Bucassawich. Debarcarea produselor și taxarea lor în categoria „consum intern” nu a fost acceptată, autoritățile considerând că era un „transport ilegal”. Cum era vorba de produse perisabile, ce aveau de suferit în cazul unor întârzieri suplimentare, reclamantul solicita ca încărcătura de cereale să fie acceptată în Marea Britanie în conformitate cu litera tratatului. Solicitarea era transmisă către *Lords of the Committee of Privy Council for Trade* (Comitetul Consiliului de Coroană pentru Comerț), instituție care răspundea, pe 12 septembrie, că „asemenea încărcături trebuiau, pentru moment, să fie acceptate pentru consumul intern cu plata unei amenzi moderate, pe care ei consideră că trebuie s-o solicităm pentru a evita presupunerea că importul este autorizat de legea actuală”²¹.

Chestiunea tratatului a fost redeschisă în ședința Camerei Lorzilor din 24 martie 1840, când Aberdeen menționa strania situație ca două puteri să se înțeleagă asupra felului în care propriile vase sunt tratate în porturile unui stat terț, „fără acordul sau măcar cunoștința acelei puteri”. Totodată, era clar că avantajele articolului nu puteau fi garantate fără o relaxare a Actelor de navigație, omul politic aducând în discuție cazul vasului „Vallaco” și soluția de compromis la care ajunseseră autoritățile. În cazul în care mai multe vase austriece încărcate cu cereale dunărene se găseau în aceeași situație, „neștiind cum vor fi tratate sau la ce pedepse se expun”, Aberdeen îl interpela pe prim-ministru în privința veridicității acestor informații și a măsurilor prin care guvernul britanic intenționa să-și respecte angajamentele internaționale. Viconte Melbourn a reiterat interesul austrieilor de a introduce această prevedere în textul tratatului și a informat Camera că intenționa să negocieze cu Poarta pentru a obține garanții suplimentare pentru vasele britanice. Cât despre articolul al patrulea, era „cu certitudine în contradicție cu prevederile Actelor de navigație ca vasele austriece care nu transportau produse austriece să vină din porturile turcești și să fie primite în porturile englezești asemenea celorlalte vase austriece. Pentru a ne păstra buna credință față de Austria, o amendă nominală fusese impusă vasului la care făcuse referire nobilul conte [Aberdeen]; însă el [Melbourn] spera că nu va mai fi nevoie să se recurgă la un asemenea expedient, căci se intenționa să se propună Parlamentului o măsură care să *legalizeze* (s.n.) tratatul”²²!

Mult mai încinse au fost dezbaterile în Camera Comunelor, pe 6 iulie 1840. Deputatul conservator J. C. Herries a revenit asupra articolului al patrulea și a

²¹ Documentele din „cazul vasului austriac” publicate în *Accounts and Papers: twenty-one volumes*, (16), *Trade; Navigation & Session: 16 January–11 August 1840*, vol. XLIV, Londra, 1840, p. 9–10 și *British and Foreign State Papers, 1839–1840*, vol. XXVIII, Harisson and Sons, Londra, 1857, p. 219–220. Amenda a fost de 10 lire – William Cargill, *The Austrian Treaty Analyzed; and Its Baneful Tendency Exposed*, Londra, John Reid and Co., 1841, p. 13.

²² *Hansard's Parliamentary Debates*, vol. LIII (Londra, 1840), House of Lords Debates, 24 martie 1840, p. 1–5.

atitudinii ambigue și ezitante a reprezentanților puterii. Alte intervenții au mai avut Henry Labouchere și Colquhoun, ultimul insistând asupra faptului că guvernul încălcaseră prin tratat Actele de navigație, fără a lua apoi măsurile convenite pentru a obține acordul Parlamentului. Astfel, caracterul imperfect al tratatului împiedica dezvoltarea comerțului britanic în sud-estul Europei, la fel cum, prin neincluderea Imperiului otoman în aranjament, „comerțul nostru este lăsat la mila oricărei puteri străine care ar putea unelti cu succes la curtea turcească pentru închiderea porturilor Dunării” (Rusia, desigur). La rândul său, deputatul Benjamin Hawes considera că intenția celor care încheiaseră acordul era să cointereneze Marea Britanie în menținerea liberei navigații în regiunea gurilor Dunării și în Marea Neagră. Se făcea referire și la faptul că, după semnarea tratatului, schimburile comerciale dintre Marea Britanie și Austria sporiseră, ceea ce demonstra utilitatea încheierii unor acorduri similare și a relaxării Actelor de navigație. Și Palmerston a intervenit, afirmând că, prin tratat, Austria nu putea obține în porturile otomane avantaje mai mari decât cele pe care le aveau englezii. Totodată, în virtutea tratatelor în vigoare, „vasele engleze aveau dreptul de a face comerț în orice port turcesc, prin urmare în toate părțile Dunării aflate în teritoriile turcești, în vreme ce libertatea restului [Dunării] era garantată de tratatul cu Austria”. Palmerston reafirma și necesitatea dezvoltării energiilor comerciale ale Imperiului otoman și ale Austriei, „iar deschiderea navigației pe Dunăre, asigurând o legătură fluvială cu acele mari țări producătoare, nu poate decât să ofere facilități foarte mari pentru relațiile comerciale cu Marea Britanie, ceea ce era, din toate punctele de vedere, atât de oportun”²³.

4. ECOUL PUBLIC

În mod firesc, tratatul a suscitat un mare interes în rândul publicului britanic, mai ales între reprezentanții claselor comerciale interesate să profite de oportunitățile piețelor sud-est europene. La fel de curioși au fost adversarii politici ai liberalilor, erorile din tratat fiind o veritabilă mană cerească pentru criticii politicii guvernamentale. Aceștia vedeau în problemele de fond sau de formă ale tratatului lucruri mult mai subtile, terenul fiind extrem de prielnic pentru cei care se hrăneau cu teoriile conspirației, atât de bine alimentate de presa insulară. În corul celor care i-au criticat pe artizanii tratatului din 1838 două nume trebuie menționate, două personalități vocale în publicistica britanică a celui de-al doilea pătrar al secolului al XIX-lea: William Cargill și David Urquhart.

În mai multe articole publicate în presa insulară, reunite în broșura intitulată *The Austrian Treaty Analyzed; and Its Baneful Tendency Exposed (Tratatul austriac analizat și intenția sa primejdioasă expusă)*, Cargill ataca în termeni duri

²³ *Ibidem*, vol. LV, House of Commons Debates, 6 iulie 1840, p. 469–487.

documentul, ale cărui erori îl făceau inutil din punct de vedere comercial și dezastruos din punct de vedere politic. Articolul al patrulea, din care „derivau toate avantajele și meritele tratatului”, era și cel care făcea întreg tratatul „illegal, inoperant și, prin urmare, inutil și vătămător”. Astfel, „tratatul comercial austriac a fost literă moartă de la bun început sau, mai degrabă, ca tratat, el n-a existat niciodată”²⁴.

După ce făcea o prezentare a dezbaterilor din legislativ, autorul aducea o critică dură întregii clase politice britanice, în frunte cu membrii guvernului, toți incapabili să înțeleagă faptul că aplicarea principalului articol al documentului transforma întreaga negociere într-o „nulitate”. Insistând asupra modului triumfalist în care autoritățile prezentaseră tratatul, unul dintre marile succese ale cabinetului liberal în domeniul politicii economice, Cargill considera că avea suficiente argumente pentru a sublinia punctele pe care miniștrii britanici nu reușeau să le garanteze cercurilor de afaceri. În realitate, teritoriile austriece nu erau complet deschise pentru mărfurile britanice, prin neadmiterea vaselor engleze în porturile Dunării inferioare, coridor de tranzit spre monarhia habsburgică, în vreme ce achiziția mărfurilor austriece era boicotată de prevederile Actelor de navigație, care împiedicau accesul vaselor austriece sosite din porturile dunărene. Prin urmare, întreg tratatul era invalidat de fundația de două ori șubredă pe care era clădit: refuzul Angliei de a acorda Austriei privilegiile stipulate de document și acordarea unui privilegiu ce depindea de un stat terț, care nu era parte la negociere, privilegiu pe care Austria nu-l putea garanta²⁵.

Toate aceste hibe de construcție și aplicare a tratatului nu erau inocente, ele având și un beneficiar evident: Rusia. În viziunea rusofobă ce domina *media* britanică, guvernării continuau să acționeze, sub comanda „stăpânilor” de la Sankt Petersburg, într-o superb orchestrată conspirație menită să distrugă orice încercare de a încheia un acord favorabil cu Austria și Imperiul otoman, „un mijloc de a păstra comerțul și poziția Marii Britanii – o garanție a libertăților Europei”²⁶. Urmărind să deturneze marile rute comerciale ale epocii, controlate de flota britanică, Rusia dorea să mute centrul de greutate al comerțului mondial spre regiunea Dunării și Mării Negre²⁷, fapt ce o obliga să controleze gurile Dunării. Astfel, Rusiei i se permisesse, prin încălcarea Tratatului de la Viena (1815) și a dreptului public european, să violeze libertatea navigației pe Dunăre, să construiască fortificații care controlau gurile Dunării, să împiedice vase britanice și străine în navigația spre porturile Dunării maritime, să permită formarea de bancuri de nisip la gurile fluviului și să periclitizeze navigația bastimentelor comerciale cu un pescaj mai mare; apoi, prin Tratatul de la Adrianopol, Rusia putea să se amestece în afacerile interne ale principatelor, să înlocuiască „convulsiile cu anarhia”, să

²⁴ William Cargill, *op. cit.*, p. 8–9.

²⁵ *Ibidem*, p. 11–12.

²⁶ *Ibidem*, p. 15.

²⁷ *Ibidem*, p. 17–18.

impună „demoralizarea și corupția în cele mai urâte forme”, să împartă provinciile în facțiuni, să facă imposibil mersul obișnuit al comerțului, să pregătească spiritele pentru anexarea acestor teritorii²⁸.

La fel de importante erau considerațiile politice: cimentarea unei alianțe compacte, bazate pe relații și drepturi comerciale reciproce, consolida forța celor trei state, Marea Britanie, Austria și Imperiul otoman, și le făcea invulnerabile în fața atacurilor rusești, fie acestea comerciale sau politice. În schimbul acestui mare avantaj, rigidul Metternich era de acord să modifice tariful restrictiv al Austriei, admițând în monarhie, pe calea Dunării, produsele manufacturate engleze. Revenind la aspectele comerciale, negustorii insulari obțineau nu numai deschiderea unuia dintre cele mai mari imperii ale lumii, ci și posibilitatea de a achiziționa materii prime dintr-o regiune puțin explorată și exploatată comercial, Dunărea trebuind să devină principala scenă a comerțului britanic în Europa²⁹. Poate tocmai din acest motiv, interesanta broșură a lui Cargill se încheia cu o scurtă prezentare a „posibilităților comerciale ale Țării Românești și Moldovei”, teritorii abundente în materii prime, dar boicotate de autoritățile rusești ce se temeau de periclitarea prosperității Odesei; totul reprezenta un exemplu al modului cum Rusia se străduia să-și folosească influența politică pentru a obține avantaje economice și pentru „a anihila comerțul vecinilor săi”³⁰.

Al doilea autor amintit, David Urquhart, a avut legături mult mai strânse cu spațiul românesc. „Cavaler al justiției și libertății” pentru amici, publicist fanatic, extravagant și megaloman pentru adversari, Urquhart s-a bucurat de un interes deosebit din partea istoricilor anglo-saxoni, care încă îi analizează contribuția majoră în geneza și dezvoltarea atitudinii rusofobe ce a predominat în opinia publică britanică în anii premergători războiului Crimeii³¹. Cum scria J. H. Gleason, „sentimentul antirus din acea perioadă a purtat amprenta lui Urquhart. Mai mult decât oricine altul, el a fost responsabil nu pentru caracterul politicii britanice, ci pentru opinia publică britanică față de Rusia în timpul dezvoltării rusofobiei”³². La rândul lor, istoricii români au insistat asupra relațiilor dintre Urquhart și liderii partidei naționale din principate³³, însă ideile sale economice nu au beneficiat de o analiză specială.

²⁸ *Ibidem*, p. 24–25.

²⁹ *Ibidem*, p. 30–31.

³⁰ *Ibidem*, p. 48.

³¹ Vezi G. H. Bolsover, *David Urquhart and the Eastern Question, 1833–1837. A Study in Publicity and Diplomacy*, în „Journal of Modern History”, t. VIII, 1936, p. 444–467; Charles K. Webster, *Urquhart, Ponsonby and Palmerston*, în „English Historical Review”, t. LXII, 1947, p. 327–351; Margaret Lamb, *The Making of a Russophobe: David Urquhart: The Formative Years, 1825–1835*, în „The International History Review”, t. III, iulie 1981, p. 330–357.

³² John Howse Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Cambridge, Harvard University Press, 1950, p. 286.

³³ A se vedea în primul rând Cornelia Bodea, *David Urquhart, Principatele și mișcarea națională română*, în *Unirea Principatelor și puterile europene*, București, Editura Academiei, 1984, p. 30–55.

Fără a insista asupra unor aspecte pe care le-am detaliat într-o altă lucrare³⁴, menționăm că, în timpul șederii sale în capitala otomană, Urquhart a dezvoltat puternice sentimente filootomane și, desigur, rusofobe. Remarcându-se printr-o bună cunoaștere a realităților politice și economice din Orientul apropiat, scoțianul a publicat o primă lucrare, *Turkey and Its Resources*, în 1833, volum care l-a transformat, în contextul interesului enorm pentru această regiune, după încheierea Tratatului ruso-turc de la Unkiar Iskelessi, într-un reputat specialist în chestiunea orientală. Beneficiind de protecția regelui William al IV-lea și de aprecierea lui Palmerston, Urquhart a primit mai multe misiuni speciale de încurajare a consumului manufacturilor britanice în Europa și Orientul apropiat, ajungând, în ianuarie 1835, în principate³⁵. În septembrie același an, a fost numit secretar al ambasadei britanice la Constantinopol, însă, cu o rusofobie ajunsă la maturitate, Urquhart a început să publice, din noiembrie 1835, în engleză și franceză, revista „The Portfolio or a Collection of State Papers”. Veritabil Wikileaks al secolului al XIX-lea, dezvăluind documente diplomatice secrete ce denunțau expansionismul politicii țariste, „Portfolio” l-a transformat pe Urquhart într-un corifeu al cauzei naționale britanice, scoțianul contribuind decisiv la geneza opiniei publice ostile țarului și favorabile menținerii integrității Imperiului otoman. În criticile sale antirusești, publicistul a făcut referiri ample la spațiul românesc, ale cărui perspective economice erau obstrucționate de controlul rus la gurile Dunării, poarta de acces pentru marea arteră a transportului european.

În 1836, când Rusia a impus la Dunăre un sever regim de carantină, publicistul nu numai că a criticat cu duritate măsura și a solicitat interpelarea lui Palmerston în Parlamentul britanic, ci a decis să acționeze pentru generarea unei crize diplomatice în relațiile anglo-ruse. În iulie 1836 a vizitat din nou principatele și a stabilit detaliile unei acțiuni menite să provoace Rusia, totul culminând cu arestarea de către autoritățile țariste a vasului „Vixen”, care încerca să transporte sare din Țara Românească spre regiunea Caucazului, zonă controlată de Rusia³⁶. Abordând incidentul cu tact diplomatic, Palmerston a găsit soluția de compromis, dar a înțeles că trebuia să-l îndepărteze pe Urquhart din importantul post diplomatic

³⁴ Vezi Constantin Ardeleanu, *The Danube Navigation in the Making of David Urquhart's Russophobia (1833-1837)*, în „Transylvanian Review”, 2011 (sub tipar).

³⁵ Vezi Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 36–38; Paul Cernovodeanu, *Implicațiile de ordin politic ale activității și falimentului casei de comerț „Bell & Anderson” din București*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, t. XII, 1998, p. 8.

³⁶ Vezi David Urquhart, *The Mystery of the Danube. Showing how through Secret Diplomacy that River has been closed, Exportation from Turkey arrested, and the Re-opening of the Isthmus of Suez prevented*, Londra, Brandbury & Evans, 1851, p. 65. Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 39; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, și urm., p. 72.

deținut la Constantinopol. Revenit la Londra în iulie 1837, Urquhart a avut două întrevederi furtunoase cu șeful *Foreign Office*-ului, la capătul cărora s-a convins că ministrul era un trădător, probabil stipendiat de guvernul țarist³⁷. Astfel că, în următoarele scrieri, furia lui Urquhart a fost împărțită în mod echitabil între denunțarea intențiilor malefice ale Rusiei și expunerea politicii lașe și duplicitare a lui Palmerston.

Împărtășind asemenea concepții, Urquhart era convins, inclusiv în cazul scandalului provocat de semnarea tratatului comercial și de navigație austro-britanic, că totul făcea parte dintr-o conspirație mult mai elaborată, astfel că erorile de fond și de formă ale documentului au reprezentat o nouă oportunitate de a-și pune în valoare pana ascuțită. În afara mai multor articole publicate de presa antiguvernamentală, Urquhart și-a dezvoltat opiniile referitoare la tratatul austro-britanic în sinteza dedicată chestiunii Dunării, *The Mystery of the Danube. Showing how through Secret Diplomacy that River has been closed, Exportation from Turkey arrested, and the Re-opening of the Isthmus of Suez prevented* (*Misterul Dunării. Arătând cum prin diplomație secretă acel fluviu a fost închis, exportul din Turcia oprit și redeschiderea istmului Suez împiedicată*). Partea a patra, „Austrian Treaty – Frustrated”, prezintă, cu talent gazetăresc și ironie nedisimulată, gafele artizanilor tratatului, de la care aștepta mai mult, dacă nu din punct de vedere diplomatic, atunci măcar geografic. Expunând principalele luări de poziție din camerele Parlamentului britanic, gazetarul acuza ambele părți, puterea și opoziția, în termeni plini de sarcasm: „Răspunsul lordul Melbourne este un lucru unic și demn de un loc într-un muzeu. Pentru mintea lui de atunci, tratatul era un tratat rău, prevederea una lipsită de valoare și considera că nu se spusese nimic contrar acestui punct de vedere în cealaltă Cameră; era, de fapt, un capriciu al Austriei, care dorea să facă ceva ce nu putea face și ceva ce guvernul englez, pentru pace și liniște, a acceptat s-o lase să facă. Astfel că, după zbenguiala școlărească cu plenipotențiarilor austrieци, regina, opoziția și negustorii de la Dunăre fuseseră practic păcăliți; prima proclamându-l [tratatul] de pe tron, a doua aplaudându-l ca pe o măsură politică bună, cei din urmă procedând în conformitate cu el, considerându-l un acord internațional”³⁸. Continuându-și diatriba împotriva țarului, Urquhart nota că Rusia „a dejucat toate încercările Camerei Comunelor, ale suveranului Angliei, ale guvernului Austriei de a deschide fluviul pe care îl închisese. A făcut asta fără a folosi forța sau fără a profera amenințări. Preponderența și cuceririle sunt asigurate, nu prin propria-i forță, ci prin lipsa de caracter și de onoare din Parlamentul Angliei, și prin urmare din cadrul națiunii pe care acesta o reprezintă”³⁹.

³⁷ Vezi J. H. Gleason, *op. cit.*, p. 197.

³⁸ David Urquhart, *op. cit.*, p. 97.

³⁹ *Ibidem*, p. 104.

5. SEMNIFICAȚIA TRATATULUI

Tratatul din 3 iulie 1838 trebuie plasat în contextul sporirii considerabile a interesului politic și economic al puterilor europene pentru regiunea gurilor Dunării, după încheierea păcii de la Adrianopol (2/14 septembrie 1829)⁴⁰. Acordul prevedea abolirea oricăror constrângeri în comerțul exterior al principatelor, dar și anexarea de către Rusia a întregii Delte a Dunării. Astfel, consecințele benefice ale tratatului, asigurând accesul cercurilor economice occidentale la piețe mai puțin exploatate comercial, erau umbrite de trecerea sub stăpânirea Rusiei a singurului braț navigabil al Dunării, Sulina, fapt ce oferea cabinetului de la Sankt Petersburg posibilitatea obstrucționării liberei navigații pe sectorul maritim al fluviului european. După marele succes diplomatic obținut de Rusia prin încheierea tratatului cu Poarta, semnat la Unkiar Iskelessi (iulie 1833), principatele române și gurile Dunării au căpătat o relevanță sporită în planurile autorităților britanice, pe fondul unei îngrijorări tot mai vizibile pentru evoluția situației din sud-estul Europei⁴¹.

Imixtiunile directe și piedicile impuse liberului schimb și navigației pe sectorul maritim al Dunării de către Rusia au permis diplomaților *Foreign Office*-ului să protesteze împotriva gravelor încălcări ale tratatelor internaționale. Nemulțumirile britanice s-au accentuat pe măsură ce, după încetarea ocupației rusești și instalarea domnitorilor regulamentari, dezvoltarea spectaculoasă a orașelor Brăila și Galați – ambele beneficiind din anii 1836-1837 de privilegiile oferite de statutul de *porto franco* și de avantajele unor amenajări portuare moderne – a sporit și mai mult interesul cercurilor de afaceri din Marea Britanie pentru principatele danubiene. Înființarea viceconsulatelor britanice de la Galați și Brăila, în 1835, se realiza și în contextul primelor încercări coerente de a se pune bazele unei case de comerț englezești în principate, dar și pe fondul unei tot mai vizibile ofensive austriece de „acaparare economică” a ținuturilor de pe linia Dunării, prin intermediul primei companii de navigație cu piroscafe pe Dunăre (D.D.S.G.).

Una dintre primele implicări britanice directe în schimburile de mărfuri de la Dunărea de Jos a fost încercarea scoțienilor George Bell și Andrew Lockhart Anderson de a deschide un stabiliment economic la Galați, pentru achiziționarea produselor locale și desfacerea mărfurilor importate din Marea Britanie. Inițiativa venea într-un context puțin favorabil, autoritățile rusești înăsprind măsurile de control al navigației pe fluviu. Instituirea regimului de carantină la gura Sulina și de-a lungul brațului central al Deltei Dunării era, fără îndoială, deosebit de benefică

⁴⁰ A se vedea, pe larg, lucrările noastre: Constantin Ardeleanu, *Geneza contradicțiilor anglo-ruse în privința navigației prin gurile Dunării (prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, t. XX, 2007, p. 87–116; *Evoluția intereselor economice și politice principatelor la gurile Dunării (1829-1914)*, Brăila, Editura Istros, 2008, p. 38–64.

⁴¹ Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, și urm., p. 49–50.

pentru îmbunătățirea condițiilor de sănătate publică, dar abuzurile și arbitrarul oficialilor ruși aveau o semnificativă componentă de ordin politic și economic, pe care reprezentanții cercurilor de interese din *City* nu s-au sfiit să o critice⁴².

Măsurile rigide adoptate de autoritățile țariste au stârnit profunda nemulțumire a cercurilor de afaceri engleze, în special a casei Bell & Anderson, asociații protestând imediat împotriva „agresiunii rusești asupra comerțului britanic”. Scandalul creat în Marea Britanie, alimentat de neliiniștile negustorilor din Londra și Glasgow și de interpelările din Parlament ale rusofobilor Patrick Stewart și Dudley Stuart, în primăvara anului 1836, l-au determinat pe lordul Palmerston să analizeze problema cu mare atenție și să supună legalitatea măsurilor adoptate de Rusia analizei juriștilor Coroanei. La 30 mai 1836, ministrul îi scria lui Colquhoun că „opinia guvernului Majestății Sale [este] precum că autoritățile ruse n-au dreptul să perceapă în mod legal nici o taxă la gurile Dunării și că ați procedat corect instruind agenții d-voastră de a refuza această plată”. La 31 iulie 1836, conducătorul diplomației britanice trimitea și lordului Durham, ambasadorul britanic la Sankt Petersburg, un protest adresat guvernului rus, în care considera instalarea carantinei de la Sulina drept „primul pas al unui plan pentru stânjenirea masivă, dacă nu împiedicarea cu totul a schimburilor comerciale”. În același timp, erau criticate „restricțiile nenecesare impuse libertății comerțului” prin gurile Dunării⁴³. Când, la sfârșitul lui noiembrie 1836, din cauza unor complicate speculații financiare⁴⁴, firma partenerilor Bell & Anderson a intrat în insolvabilitate, autoritățile britanice au văzut în falimentul casei supușilor lor tot o consecință a politicii de continuare ingerințe rusești în calea liberei navigații și a comerțului pe sectorul Dunării maritime⁴⁵.

La fel de nemulțumite de politica rusească erau autoritățile de la Viena. După încheierea unui tratat de navigație cu Grecia, în 1835, prin care „drepturile Austriei de navigație pe Dunăre au fost aduse în sfera stipulațiilor internaționale”⁴⁶, oficialii austrieci erau foarte dornici să încheie un acord avantajos și cu Marea Britanie, care să sublinieze din nou angajamentul părților de a respecta principiile actului din 1815 referitor la libera navigație pe fluviile internaționale. Astfel gândit, tratatul încheiat pe 3 iulie 1838 reprezenta, cum nota Spiridon G. Focas, un simbol al

⁴² Vezi Spiridon G. Focas, *The Lower Danube River. In the Southeastern European Political and Economic Complex from Antiquity to the Conference of Belgrade of 1948*, New York, Boulder, East European Monographs, distributed by Columbia University Press, 1987, p. 131–132.

⁴³ Vezi Radu R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities: A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy 1821–1854*, Iași, Center for Romanian Studies, 1997, p. 292.

⁴⁴ Vezi Paul Cernovodeanu, *Implicațiile de ordin politic ale activității și falimentului casei de comerț „Bell & Anderson” din București*, și urm., p. 14.

⁴⁵ Vezi idem, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878)*, și urm., p. 73 sqq.

⁴⁶ Remarcă inclusă în gazeta britanică „The Globe” din 21 octombrie 1835 – apud Henry Hajnal, *The Danube. Its Historical, Political and Economic Importance*, Haga, M. Nijhoff, 1920, p. 56.

opoziției față de administrarea arbitrară de către Rusia a naviğației prin gura Sulina⁴⁷.

6. CONCLUZII

Încheierea Tratatului de comerț și naviğație austro-britanic și discuțiile care i-au urmat demonstrează în mod clar interesul cercurilor politice și economice britanice pentru regiunea gurilor Dunării. Din punct de vedere politic, Dunărea inferioară era zona de maximă manifestare a presiunii țariste în Europa, politica Rusiei în principate, după pacea de la Adrianopol și tratatul de la Unkiar Iskelessi, și abuzurile consulilor ruși într-un teritoriu ce aparținea de drept Porții, oferind diplomaților britanici suficiente motive pentru a protesta împotriva unei atitudini pe care o considerau ilegală și discreționară. Din punct de vedere economic, abolirea restricțiilor în comerțul exterior al principatelor și introducerea naviğației cu aburi pe Dunăre transformaseră porturile Brăila și Galați în centrele unor schimburi profitabile, unde negustorii insulari puteau achiziționa cereale și materii prime avantajoase sub raportul calitate-preț, dar și să desfacă produsele manufacturate occidentale. În aceste condiții, controlul exercitat de Rusia la gura Sulina și obstacolele artificiale (carantină, abuzuri ale canonierelor rusești, serviciul piloților) și naturale (bancuri de nisip) pe care administrația rusă le tolera în acel punct cheie erau factori ce afectau în mod direct interesele economice britanice în principate. Recursul la principiile dreptului fluvial internațional, incluse în textul tratatului de la Viena din anul 1815, era menit să rezolve ambele probleme, astfel că a devenit o prioritate a mandatului lui Palmerston. Când s-a pus problema prelungirii vechiului tratat comercial din 1829, negociatorii britanici și austrieci au considerat oportun să facă referire și la naviğația pe Dunăre, chiar dacă acest fapt presupunea prevederi inaplicabile sau inoperabile. Dincolo de aceste neajunsuri, importanța economică și politică a tratatului a fost foarte mare, dezvoltarea comerțului și naviğației străine în porturile principatelor sporind continuu, pe măsura așteptărilor cabinetelor occidentale. Astfel, regiunea a rămas în atenția cabinetelor occidentale, până când războiul Crimeii a permis instaurarea deplinei libertăți de naviğație pe fluviu.

⁴⁷ Vezi Spiridon G. Focas, *op. cit.*, p. 201. Vernon John Puryear opina la rândul său că, deși „motivele pentru încheierea noului tratat comercial cu Austria erau numeroase, principalele noi prevederi aveau de a face cu comerțul cerealier al provinciilor danubiene”. Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East. A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834–1853*, Stanford, Stanford University Press, 1935, p. 141; o prezentare exhaustivă a politicii austriece față de gurile Dunării în această perioadă, la Manfred Sauer, *Österreich und die Sulina Frage*, (I), în „Mitteilungen des Österreichischen Staatarchivs”, XL, 1987, p. 185–236, (II), XLI, 1990, p. 72–137.

THE DANUBE NAVIGATION
AND THE AUSTRIAN-BRITISH TREATY OF JULY 1838

Abstract

The paper analyses the context in which the British and Austrian governments signed at Vienna, on July 3, 1838, a new treaty of commerce and navigation, which stipulated, in its fourth article, that "all Austrian vessels arriving from the ports of the Danube, as far as Galacz inclusively, shall, together with their cargoes, be admitted into the ports of the United Kingdom and Ireland, and of all the Possessions of Her Britannic Majesty, exactly in the same manner as if such vessels came direct from Austrian ports, with all the privileges and immunities stipulated by the present Treaty of Navigation and Commerce. In like manner, all British vessels, with their cargoes, shall continue to be placed upon the same footing as Austrian vessels, whenever such British vessels shall enter into or depart from the same Ports". Though initially considering it as advantageous for British merchants and ship-owners, the conservative opposition strongly criticised the treaty, as it was based on a double fallacious foundation: firstly, there were no Austrian ports on the Danube where British sea-going vessels could call, and thus the two signatories agreed upon the terms of entering Turkish ports; secondly, it was contrary to navigation laws to allow Austrian ships loaded at the Danube to sail to British ports. Thus, in 1839, when an Austrian vessel, the "Vallaco", attempted to enter the port of Gloucester, with a cargo of Danubian grain, it was seized on the ground of violating the navigation laws and then relieved, after the payment of a fine. Proving inoperative and illegal without further legislative measures, the treaty was criticised both by the conservative politicians and the anti-governmental publicists. The paper covers the parliamentary debates and the works of two vocal and influential publicists, William Cargill and David Urquhart, so as to give an idea of the public echo of these agitations, fully revealing the prospects which the British political and economic circles related to the development of the Danube navigation and the exploration of the Romanian Principalities' resources. In the same time, the treaty is analysed in the context of the strained British-Russian relations in the Near East, after the conclusion of the treaties of Adrianople and Unkiar Skellesi, when the Russian impositions in the way of the Danube navigation became the object of Britain's diplomatic representations.

Key words: Danube navigation, Romanian Principalities, British-Austrian commercial relations, British Parliament, Russophobia, Viscount Palmerston.

ABOLIȚIONISMUL ÎN DEZBATEREA ELITEI POLITICE ÎN PERIOADA RĂZBOIULUI CRIMEII*

RALUCA TOMI

(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

„Bătăi crude, osândiri la foame și la fum, închidere în închisori particulare, aruncați goi în zăpadă sau în râuri înghețate, iată soarta nenorociților țigani... Nici umanitatea, nici religiunea, nici legea civilă nu aveau ocrotire pentru aceste nenorocite ființe, era un spectacol grozav, strigător la cer. De aceea povățuiți de spiritul secolului, de legile omenirii, un număr de boieri bătrâni și tineri au întreprins de a spăla patria lor de rușinea sclaviei”, spunea Mihail Kogălniceanu în discursul său de la Academia Română din 1891.

Mișcarea aboliționistă din principatele române, ivită în anii treizeci ai secolului al XIX-lea, influențată de ideile Revoluției franceze și mai ales de mișcările de emancipare din Franța, Anglia și SUA, se manifestă și după sfârșitul revoluției de la 1848–1849, într-un context deosebit¹. Impulsionați de abolirea sclaviei din coloniile franceze și britanice, în condițiile declanșării războiului Crimeii, conflict ale cărui consecințe în modernizarea structurilor economico-sociale din Europa central-orientală încă nu au fost în totalitate analizate, liderii mișcării naționale române vor gândi constituirea statului pe principii moderne. De

* Studiu realizat în cadrul grantului CNCIS nr. ID_717, director Viorel Achim. O parte din studiul de față a fost prezentat sub forma unei comunicări prezentate în cadrul Conferinței „Studii de istorie socială în România”, București, 12–13 iunie 2010.

¹ Despre mișcarea aboliționistă din spațiul românesc au scris: Viorel Achim, *Țiganii în istoria României*, Editura Enciclopedică, București, 1998; Venera Achim, *Desființarea sclaviei în cele două Americi și în principatele române în secolul al XIX-lea. O paralelă*, în Maria Mureșan (coord.), *Europa și Noi. Studii de istoria economiei*, Editura Academiei de Studii Economice, București, 2005, p. 369–392; Sorina Radu, *Problematica eliberării țăganilor în contextul revoluției de la 1848*, în „Symposia. Caiete de etnologie și antropologie”, Craiova, nr. 1, 2002, p. 269–282; Venera Achim, *Bond Issues in 1856–1858 in Moldavia and Wallachia in Compensation to Former Slave Owners*, în „Transilvanian Review”, vol. 19, spring 2010, p. 121–131; Viorel Achim, *Romanian Abolitionists on the Future or the Emancipated Gypsies*, în „Transilvanian Review”, vol. XIX, supplement no. 4, 2010, p. 9–23; Raluca Tomi, *Aboliționismul românesc la 1848. Influențe, trăsături*, în „Revista istorică”, nr. 1-2, 2009, p. 47–61; eadem, *Perioada de apogeu a aboliționismului românesc (1848–1856)*, în „Revista istorică”, nr. 1-2, 2010, p. 57–72; eadem, *The French Influence over Abolitionism in the Romanian Principalities*, în „Transilvanian Review”, vol. XIX, supplement no. 4, 2010, p. 9–23 etc.

remarcat că în epocă exista o preocupare a diplomației europene pentru găsirea unor soluții privitoare la organizarea viitoare a principatelor. După Congresul de la Paris s-a întrunit în toamna lui 1856 o conferință la Constantinopol, în care reprezentanții marilor puteri europene discutau soarta principatelor și reformele imediate necesare pentru modernizarea statului român. Liderii români erau astfel interesați să demonstreze că sunt implicați în procesul reformelor. Din ansamblul acestora, desăvârșirea procesului de emancipare a robilor se putea realiza cu ușurință. În anii în care se desfășura o puternică propagandă proromânească, emanciparea țăganilor demonstra Europei că dorințele de modernizare manifestate prin memorii, declarații publice ale liderilor români din emigrație, erau reale. În acest context înțelegem fervoarea celor implicați în susținerea ideilor de emancipare a robilor, în anii imediat premergători legilor de dezrobire a țăganilor boierești. Dacă în perioada prerevoluționară influența aboliționismului francez era covârșitoare, mai ales datorită contactelor directe dintre lideri, după 1848 aboliționismul american va marca mișcarea similară din principate.

În perioada 1849-1856 dezbaterile referitoare la emanciparea robilor se desfășoară într-un context deosebit. În primul rând, cea mai însemnată parte a radicalilor munteni sunt nevoiți să se exileze. Se întorc în țară în anul 1857, când deja fusese adoptată legea de dezrobire a robilor particulari. Locul Bucureștiului, ca centru de dezbatere a problemei naționale și a reformelor sociale va fi luat de Iași, unde domnitorul Alexandru Grigore Ghica va implica o parte a foștilor revoluționari în administrația centrală a principatului.

Emanciparea robilor particulari devenea posibilă în anii 1855-1856, în contextul discutării problemei românești în cadrul tratativelor diplomatice desfășurate în ultima fază a războiului Crimeii. Dezbaterile în jurul reformei s-a desfășurat în special în presa din Moldova, unde apăreau publicații precum „Zimbrul”, redactat de Teodor Codrescu, ori „Stea Dunării”, a lui Mihail Kogălniceanu. Cu mici excepții, corespondența dintre liderii aflați în țară și cei din exil nu poate fi o sursă de analiză a subiectului nostru pentru că în epocă subiectul principal era unirea principatelor și modalitatea de rezolvare a programului național. Pe lângă cei aflați în capitalele occidentale, care elaborau memorii pentru a sensibiliza Europa în vederea rezolvării „chestiunii românești”, alții erau atrași în război, un exemplu fiind Vasile Alecsandri, care va vizita frontul din Crimeea, iar alții deveneau funcționari ai Imperiului – Ion Ghica era prinț de Samos – sau aveau misiuni la Constantinopol referitoare la problemele mănăstirilor închinat – Costache Negri și Dimitrie Rallet. În Țara Românească domnitorul Barbu Știrbei reușea la începutul deceniului al șaselea să amelioreze soarta robilor prin măsuri ce îngreădeau vânzarea de țăgani între particulari. Acestea prevedeau să nu se mai despartă familiile de țăgani, iar robii maltratați de stăpânii lor urmau să fie imediat răscumpărați de către stat².

² „Buletinul Oficial al principatului Țării Românești”, 11 august 1852, p. 274–275.

Rolul presei în pregătirea opiniei publice era subliniat de Mihail Kogălniceanu încă din programul publicației „Stea Dunării”: „dacă nu ne este încă iertat a ne schimba situația politică, nimeni nu ne oprește de a ne înțelege de pe acum asupra chestiilor sociale precum... desființarea sclaviei, această pată neagră o omenirii, care, de pe tot pământul european s-a păstrat singură în singurele Principate”. Într-un alt număr al aceleași publicații menționa: „guvernul singur nu putea tăgădui că presa în chestia emancipării sclaviei i-au fost de cel mai mare folos în pregătirea opiniei publice”. Este limpede că dezbateră s-a purtat în special în presă, care după cum sublinia Alecu Russo „are datorie nu numai de a lumina, a discuta, dar a consilia, a întări și a disvali aceea scânteie a sufletului oamenilor ce-i îndeamnă la fapte mari și la jertfe și se zice Mărinimie”³.

În analiza asupra modului cum a fost privită ultima etapă a emancipării robilor ne vom referi la scrierile și corespondența lui Mihail Kogălniceanu, George Sion, Alecu Russo, Gheorghe Asachi, Vasile Alecsandri, Alexandru Papadopol Calimah, Grigore Al. Ghica, Petru Mavrogheni, Nicolae Suțu, Manolache Drăghici, Nicolae Istrati. Vom încerca să vedem cum au răspuns la mai multe întrebări. Care erau argumentele în favoarea emancipării imediate sau treptate a robilor? Cum trebuia să se facă reforma, prin despăgubire sau nu? Prin ce mijloace statul putea plăti despăgubirea? Cine urma să se implice în aplicarea ei?

Cel care întâmpina cu bucurie emanciparea robilor, mărturisind că „îmi văd realizată dorința cea mai vie a existenței mele”, reforma fiind o „convincție a inimii, a logicii, a întregii mele vieți”⁴, cel care scria *Ochire istorică asupra sclaviei*, apărută ca prefață la traducerea românească a *Colibei unchiului Tom* și fragmentar în 1855 în „România literară”, Mihail Kogălniceanu, lega reforma de nevoia firească de a da principatului instituții asemănătoare Europei „în familia căreia voim a fi numărați”, iar ȧiganii din principate erau singurii sclavi din Europa creștină. În „Stea Dunării” făcea un istoric al principalelor momente aboliționiste din Moldova, amintind apariția lucrării sale în 1837, emanciparea robilor statului și ai celor bisericești în 1844, strădaniile neconținute din timpul revoluției și aboliționismul său constant materializat în articolele apărute în presa timpului⁵.

Argumentele aduse de Vasile Alecsandri în favoarea emancipării apar în scrisoarea trimisă „Zimbrului” în iulie 1855, prin care anunța eliberarea ȧiganilor săi. Momentul reformei era potrivit, pentru că Europa discuta cauza principatelor, iar „noi trebuie a ne arăta vrednici de simpatiile Europei și de rolul mareț ce ea ne pregătește, trebuie să ne arătăm în ochii ei curați de orice pată”. Poetul, care se afla atunci în Franța, aducea și argumentul singularității instituției robiei în spațiul european: „căci pe întinsul de astăzi al Europei numai țara noastră mai păstrează încă aceea rămășiță de barbarie”⁶. Aceleași idei sunt enunțate și în decretul princiar

³ Alecu Russo, *Scrieri*, Editura Academiei, București, 1908, p. 157.

⁴ „Stea Dunării”, nr. 26, 29 noiembrie 1855, p. 102.

⁵ *Ibidem*, p. 102–103.

⁶ „Zimbrul”, iulie 1855, nr. 139.

din 28 noiembrie 1855, în care domnitorul Moldovei sublinia importanța momentului pentru înfăptuirea reformei: „în momentul în care Europa arată un interes atât de viu pentru Principate și meditează regularea sortei lor este de datoria patriei noastre ca și ea să facă de la sine un pas înainte”. Principatele trebuiau să demonstreze că sunt capabile să facă reforme radicale, să-și modernizeze instituțiile fără sprijinul și intervenția altor puteri⁷. Ideea era evidențiată și de Gheorghe Asachi, care sublinia în paginile „Gazetei de Moldova” că „granițele politice ale Europei se întind spre Orient și au ajuns până la Carpați, deschizând principatelor comorile civilizațiilor”⁸.

Timpul era propice și pentru că în Imperiul otoman se luaseră măsuri antisclavagiste. Egiptul scotea în afara legii comerțul cu sclavi și îi elibera. Exemplul Egiptului apare și în argumentația lui Papadopol Calimah⁹, iar George Sion atrăgea atenția „să nu rămânem în urma Egiptului, care au desființat sclavia”¹⁰. În scrisoarea trimisă lui Fuad pașa, prin care îl anunța despre legea emancipării, Alexandru Grigore Ghica scria: „sunt onorat să vă prezint această măsură fiind măsurile luate de Imperiul otoman în urma cărora sclavia a fost abolită. Moldova care face parte din Imperiul otoman nu putea să rămână în urmă”¹¹.

Sclavia era o instituție anacronică din mai multe puncte de vedere. În primul rând avea un caracter inuman, „căci ce dreptu are un omu a vinde și a cumpăra o ființă cu totul asemănătoare lui precum a specula un lucru?” menționa Papadopol Calimah în articolul *Desrobirea sclavilor*, apărut în „Foiletonul Zimbrului”, în februarie 1856¹². Trebuie menționat că autorul socotea negoțul cu suflete cel mai înfricoșător aspect al robiei în general. În *Memoriile* sale dă nenumărate exemple de astfel de vânzări. Menționa că în anul 1855 s-a făcut un schimb între doi proprietari: „au schimbat un țigan pe un porc”¹³. Instituția i se părea anacronică și datorită spiritului veacului reprezentat de scrierile lui Voltaire, Rousseau, Lamartine, aducând drept argument un pasaj din Le Maistre: „un popul care păstrează robia, merită să fie pus în rândul popoarelor osândite”¹⁴. La rândul său, George Sion, care își amintea de învățămintele paterne de a respecta toate ființele și care descria cu multă sensibilitate idila sa cu frumoasa țigancă Anca, aducea în discuție un argument nou. În articolul *Cauza sclavilor* („Zimbrul”), munca devenea o calitate a omului modern. În timpurile progresului „trebuie să ne învățăm a plăti

⁷ „Stea Dunării”, 29 noiembrie 1855, nr. 26, p. 101.

⁸ „Gazeta de Moldova”, nr. 97, 8 decembrie 1855, p. 386.

⁹ Alexandru Papadopol Calimah, *Desrobirea sclavilor*, în „Foiletonul Zimbrului”, nr. 5, 4 februarie 1856, p. 34.

¹⁰ George Sion, *Cauza sclavilor*, în „Zimbrul”, 2 decembrie 1855, nr. 257, p. 1026.

¹¹ Biblioteca Academiei Române (BAR), Arhiva Ghica, II Acte 183–395, p. 356.

¹² Alexandru Papadopol Calimah, *Desrobirea sclavilor*, și urm., p. 33.

¹³ Idem, *Amintiri și istorie, 1853–1888*, BAR, mss. rom. 864, f. 66.

¹⁴ Idem, *Desrobirea sclavilor*, și urm., p. 34.

lefe și a ne face trebușoarele prin casă și singuri, căci ne este scris a trăi din sudoarea frunților noastre”¹⁵.

Întâlnim în epocă și argumente ce amintesc de spiritul integrator al revoluției de la 1848. În „Zimbrul” din decembrie 1855 se sublinia că țiganii vor intra „în rândul meșteșugarilor liberi, în rândul proprietarilor ce-și câștigă pâinea vieții întru sudoarea feței lor... de aici înainte țara îi adoptează ca pe fii săi, țara înseși se înobilează sfărâmând jugul ce-i lega”¹⁶.

După promulgarea legii, mărturiile epocii păstrează declarațiile făcute de cei care își eliberau robii țigani fără despăgubire. Apelul la sentimentele creștine, la cele umanitare este un laitmotiv, o motivație general valabilă. Astfel, logofătul Grigore Sturdza își elibera robii fără despăgubire deoarece robia „era o instituție barbară, împotriva legilor dumnezeiești și omenești”¹⁷; Maria Verdianu aducea un omagiu guvernului care a decretat că „omul ființa lui Dumnezeu să nu mai fie obiectul vânzării consemnului său”¹⁸, iar Ioasaf, arhimandritul bisercii române din Paris, scria că „sfărâmarea sclaviei este una din legile fundamentale ale religiei creștine”¹⁹.

Erau și voci care doreau să temporizeze apariția reformei. Astfel, marele logofăt Petru Roseti Bălănescu, un „corifeu al nobleței noastre”, cum îl numea Mihail Kogălniceanu, trimetea publicației „Stea Dunării” o scrisoare deschisă în care se pronunța pentru „progres treptat, după pravilele, împrejurările și poziția țării”. Își motiva poziția prin nevoia de pregătire a foștilor robi. Era nevoie de o perioadă de acomodare, în care aceștia ar fi trebuit să învețe meșteșugul agriculturii²⁰. Același apel la o măsurată înțelepciune îl adresa și prințul Nicolae Suțu, implicat direct în vremurile trecute în legislația privitoare la robi. În manuscrisele sale de la Academie se păstrează amendamentele făcute la regulamentul Năzăriei. În opinia sa reforma trebuia gândită mai bine și trebuia dublată de măsuri referitoare la viitorul foștilor robi²¹.

Despăgubire sau nu? Legea prevedea despăgubirea proprietarilor, însă și în jurul acestei probleme au fost opinii diferite. Chiar dacă cei ce susțineau despăgubirea au fost majoritari, George Sion își atenționa contemporanii că „trebuie să arătăm lumii că merităm o viață națională” și că ar trebui să mediteze dacă își vor cere despăgubirea: „Chiar dacă se face cu despăgubire, oare aceasta este bine? Ne vom duce la guvern să-i cerem banii?”. Întrebarea era cu atât mai binevenită cu cât resursele financiare ale țării erau secătuite. Cel care va da o soluție

¹⁵ „Zimbrul”, 2 decembrie 1855, nr. 257, p. 1025–1028.

¹⁶ *Ibidem*, p. 1025–1026.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 10, 14 ianuarie 1856.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 28, 8 februarie 1856.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 22, 31 ianuarie 1856, p. 1.

²⁰ „Stea Dunării”, 13 decembrie 1855, p. 126.

²¹ *Mémoires du Prince Nicolas Soutzou, grand-logothète de Moldavie 1798–1871*, publié par Panaioti Rizas, Vienne, 1899, p. 219–220.

modalității de despăgubire a fost Alecu Russo. Cu un deosebit simț civic, convins că orice cetățean era dator a se implica în rezolvarea problemelor obștești, în articolul *Desrobirea Țiganilor*, apărut în „Stea Dunării”, din decembrie 1855, sublinia ideea că orice reformă nu se poate face „fără oarecare tulburare a interesurilor materiale”, iar domnitorul era laudat pentru ideea despăgubirii, „căci inima națiilor are aspirații fără margine, dar cârmuitorilor le este dat a cumpăni acele aspirații cu câințele pungii a fiecăruia particular”. Soluția propusă de Russo, care va fi și aplicată, era acordarea unor obligații de stat tuturor proprietarilor. Prin acest mod de despăgubire: „se crea creditul public, se puneau în circulație valori necontestate și ușor de negociat... și s-ar crea între ocârmuire și țară relații mai strânse”²². Trebuie spus că un număr însemnat de proprietari de robi au renunțat la despăgubirea îndrituită, iar presa din Moldova și Țara Românească era plină de astfel de pilde.

Ce instituție era în măsură să se implice în emanciparea robilor particulari? Răspunsul este diferit. Majoritatea se pronunță în favoarea unei inițiative domnești. Domnitorul era cel care „a pipăit inima norodului român din Moldova” (Alecu Russo)²³, sau conform unei formulări inspirate, „de câte ori domnii românilor și-au pus reazămul în inima patriei, totdeauna patria i-a ridicat pe umerii săi”. Sion era și mai riguros în exprimare. În fața inerției boierilor, cel care trebuia să-și asume înfăptuirea reformei era guvernul, care trebuia să vegheze la înlăturarea exceselor ce ar fi dus la revolte. „Au dacă un guvern nu este responsabil către opiniunea publică, către istorie, către conștiința sa, pentru viața, fericirea, legile și datinile lăcuitorilor, ce guvernează?”²⁴. Lipsa de inițiativă a boierilor din Divanul țării, procesul lent prin care se făcuse răscumpărarea robilor particulari de către stat sunt argumente aduse de domnitorul Alexandru Grigore Ghica pentru a-și apăra decretul: „cu mahnire însă ne vedem siliți a mărturisi că foarte puțini au răspuns până acum la această chemare umanitară”²⁵. Ministrul de finanțe, Petru Mavrogheni, cel care a contrasemnat decretul domnesc de dezrobire, zugrăvea în scrisorile adresate lui Costache Negri și Dimitrie Rallet, aflați în Constantinopol pentru a rezolva problema mănăstirilor închinat, atmosfera din saloanele ieșene referitoare la reforma inițiată de domnitor. După ce îi poftea să se bucure de măsura înțeleaptă luată de guvern, le scria cu tristețe despre cei ce cârcoteau împotriva legii, care în loc să fie „orgolioși că guvernul național a luat inițiativa unui act solemn ca acela și care nu poate fi întâlnit în eopcă”, îl acuzau pe domn de dorință de glorie personală. Cei ce criticau legea erau de acord cu principiul, dar se îndoiau de competența guvernului de a aplica singur legea și luau în discuție și dreptul sacru al proprietății, care le fusese încălcat prin reformă. Mavrogheni era

²² Alecu Russo, *Desrobirea robilor*, în „Stea Dunării”, nr. 28, 3 decembrie 1855, p. 109–110.

²³ Idem, *Scrieri*, și urm., p. 154.

²⁴ George Sion, *Cauza sclavilor*, în „Zimbrul”, nr. 257, 2 decembrie 1855, p. 1028.

²⁵ *Ofis princiar adresat Consiliului Administrativ Extraordinar din 28 noiembrie 1855*, în „Supliment la Gazeta de Moldavia”, nr. 94, 28 noiembrie 1855.

convins că nemulțumiții erau cei care nu-l puteau ierta pe domnitor că avusese această idee, „se pare că doreau ca rezolvarea acestei chestiuni rușinoase să fie dată de mâinile străinilor, decât să recunoască că abolirea robiei a fost luată de un indigen, chiar dacă acesta este prinț! O, dezgustul meu este profund”, încheia mahnit Mavrogheni²⁶.

În epocă exista un puternic curent defavorabil administrației lui Alexandru Grigore Ghica, acuzat de corupție și promovarea rudelor sale în funcții de răspundere. Încercările domnitorului de rezolvare a problemei mănăstirilor închinat și a emancipării robilor particulari erau văzute drept acte de gloriificare personală. Domnitorul era vinovat în opinia contestatarilor de măsuri autocratice, emanciparea fiind adoptată prin decret domnesc și nu în urma unor discuții în Divanul țării. Ideea era limpede exprimată de Manolache Drăghici: „După aceasta spre a-și face numele nemuritoriu... au emancipat robii boierești, nu prin adunare și consfătuire obștească a proprietarilor mici și mari... ce prin decret hotărâtoriu ca autocrator”²⁷.

Despre atmosfera din capitala Moldovei scria și o corepondență a publicației „Presse de l'Orient”, care deosebea trei curente în rândul elitei moldovenești față de emanciparea robilor: erau cei tineri, „care primiseră în Franța aceste generoase idei filosofice care au insuflat legile aboliției”, alături se aflau cei care erau influențați de teama robilor de a se încadra în rândul plătititorilor de impozite și aveau o atitudine ezitantă față de emancipare, iar ultima categorie era a „spiritelor înapoiate sau orbite”, care nu înțelegeau că un țigan putea fi om și nu putea fi sclavul unui alt om²⁸.

Nemulțumirea boierilor față de domnitor s-a materializat într-o plângere adresată sultanului, în care erau descrise abuzurile administrației. Costache Negri îi semnală domnitorului impactul negativ al plângerii: „scrisoarea de protest a boierilor e văzută rău. Turcii îl percep ca un act împotriva lor, europenii ca o dezaprobare a eliberării sclavilor.”²⁹ Alexandru Grigore Ghica îi trimitea în decembrie 1855 nu mai puțin de trei scrisori lui Fuad pașa, în care îi explica oportunitatea reformei: cei care au scris plângerea erau inamicii reformelor și prietenii rușilor; abolirea sclaviei era o continuitate a legilor din 1844 și fusese adoptată chiar și în cadrul imperiului; reforma era necesară pentru că în Moldova proprietarii au exercitat cruzimi de nedescris asupra nenorociților robi, atitudine ce era în afara spiritului epocii; era sigur că Poarta și aliații săi ar fi luat decizia de emancipare a robilor și probabil s-ar fi făcut fără despăgubire. Pentru a-și apăra poziția, domnitorul îi scria și ambasadorului britanic la Poartă, un om cu o mare influență în diplomația de la Constantinopol, sir Stratford Canning. Acesta îi

²⁶ BAR, corespondență Petru Mavrogheni, 10/22 noiembrie 1855, S 42(2)/LXV.

²⁷ Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre*, tom II, Iași, 1851, p. 251.

²⁸ „Stea Dunării”, 20 decembrie 1855, nr. 35, p. 142.

²⁹ Costache Negri, *Scrieri*, II, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 147.

răspundea că prin legea emancipării s-a împlinit „un act de mare justiție și de bunăvoință”.

Dintre multele scrisori de felicitare primite, probabil domnitorul a apreciat-o și pe cea trimisă de Jean Alexandre Vaillant, bun prieten al său și cunosător nemijlocit al problemei ȝiganilor din principate³⁰. Acesta îi cerea domnitorului să-i trimită documentele oficiale ale emancipării pentru a fi introduse în lucrarea sa *Les Rômes. Histoire vraie des Bohémiens*, care se afla deja la editură și care a apărut în 1857.

Se impun câteva concluzii. În perioada premergătoare revoluției și în timpul acesteia a fost precumpănitoare influența aboliționismului francez și britanic. În perioada 1853–1856 traducerile din literatura americană vor schimba balanța în favoarea aboliționismului de dincolo de ocean. Principiul emancipării prin despăgubire adoptat în timpul revoluției de la 1848 a supraviețuit și s-a impus, ca și cel al abolirii imediate în locul emancipării treptate. Dezbaterea asupra abolirii definitive a robiei s-a desfășurat în special în presa din Moldova, iar prezența elitelor cărora domnitorul le-a permis să revină în patrie, implicându-le chiar în administrația centrală, a fost decisivă. Ultima lege a dezrobirii a fost inițiată de către domnie și sprijinită de cei care făceau parte din „partida națională”. Este de netăgăduit că mișcarea aboliționistă a fost impulsionată de discuția europeană privitoare la modernizarea principatelor, de dispariția sclaviei din coloniile europene și din Imperiul otoman, de consecințele războiului Crimeii.

ANEXA 1

<Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, către Fuad-pașa, ministrul afacerilor
externe al Porții>

<lassy, le> 15 Décembre 1855

Excellence,

Je m'empresse de faire connaître et de soumettre à la haute appréciation du Gouvernement Impérial une mesure importante que mon gouvernement vient de prendre en suivant l'exemple donné par Sublime Porte lorsqu'Elle a décrété l'émancipation des esclaves dans toute l'étendue de l'Empire. La Moldavie qui fait partie de l'Empire ne pouvait rester en arrière. Votre Excellence trouvera dans la lecture de mes deux offices princières (dont j'ai honneur de lui donner copie ci-joint) tous les motifs qui m'ont inspiré dans cette circonstance ; outre les raisons qui m'ont convaincu de la nécessité de cette émancipation et dont la source est

³⁰ BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 421–440, f. 424.

dans mon cœur et le sentiments de mes devoirs, j'ai trouvé le plus puissant encouragement dans le noble exemple donné par la Sublime Porte.

Aussi, dans le cas où le Divan Général appelé à discuter et à sanctionner les bases du projet de loi posées par le Conseil, serait sourd à la voix de la raison et de la humanité et ne répondait pas à ma confiance en sanctionnant ce principe, c'est à la puissante intervention du Gouvernement impériale que j'aurais recours. Je ferais appel aux sentiments magnanimes de la Sublime Porte en réclamant de sa puissance suzeraine un Firman qui réglerait cette question comme dans les autres parties de l'Empire. Mais j'ai bien d'espérer que le Divan Général comprendra ses devoirs et sera heureux de s'associer à mon gouvernement dans une conjoncture où l'humanité et la religion marchent d'accord avec la politique. J'aime à croire que Votre Excellence voudra bien approuver les dispositions du projet de loi destiné à faire passer dans la pratique avec le moins de froissements possible pour les intérêts particuliers, la mise à exécution du principe de l'émancipation. Du reste, ces dispositions seront soumises à la discussion du Divan Général et pourront y subir des modifications de détail sans qu'il soit porté atteinte au principe même de la loi.

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 183–395, f. 356.

ANEXA 2

<Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, către Fuad-pașa, ministrul afacerilor externe al Porții>

Iassy, <le> 21 Décembre 1855

Excellence,

Je m'empresse d'informer Votre Excellence, que le projet de loi concernant l'émancipation des Bohémiens que j'ai l'honneur de lui envoyer par le dernier courrier, vient d'être adopté à l'unanimité par le Divan ad-hoc et confirmé par moi, Votre Excellence le trouvera ci-joint dans sa forme définitive. Ce projet de loi a reçu dans les délibérations du Divan certaines modifications dont la principale consiste dans le choix laissé au propriétaire de réclamer au fisc l'indemnité qui lui est due, ou bien de libérer ses esclaves gratuitement, à condition de les classer parmi les Hrisovolites (classe des paysans privilégiés). Cette combinaison nouvelle a le double avantage d'être aussi favorable aux intérêts du Trésor qu'à ceux des Bohémiens. Le propriétaire surtout y trouvera son compte, car ce sera le meilleur moyen de fixer les nouveaux affranchis sur sa terre, et de créer entre ceux-ci et les

anciens maîtres les liens plus doux destinés à remplacer ceux que la loi actuelle vient de dénouer. Cette loi a reçu la sanction de l'approbation générale en Moldavie. Le principe en est trop humain et le but trop élevé pour qu'il en soit autrement. J'espère que la Sublime Porte verra avec plaisir dans cette circonstance la manière dont ses intentions générales ont été comprises en Moldavie et les fruits heureux qu'a portés sa noble initiative.

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 183–395, f. 358.

ANEXA 3

<Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, către Fuad paşa, ministrul afacerilor externe al Porţii>

Iassy, <le> 31 Décembre 1855

Excellence,

Ainsi que j'ai eu l'honneur de l'annoncer à Votre Excellence par mes précédents dépêches, la mesure relative à l'émancipation des Bohémiens a été accueillie par l'approbation générale et l'opinion l'a ratifiée sans réserve. Chaque jour des adhésions nouvelles arrivent au Gouvernement de la part de propriétaires qui s'empressent de libérer leurs esclaves, et renonçant à l'indemnité que la loi leur accorde.

Cependant, il est un parti qui cherche à profiter de l'émotion qu'a naturellement causée cette loi, et du trouble passerager qu'elle jette dans les intérêts particuliers. Ce parti est celui de quelques vieux Boyards, ennemis de toute réforme, et, pourtant, amis de la Russie. Sans oser s'attaquer au principe même de la loi, ils cherchent à donner le change à l'opinion sur leur opposition systématique, et ils ont pris le biais de contester non pas la légitimité de la mesure mais la légalité de l'acte, en attaquant la légalité même de l'Assemblée dont il émane.

Ce parti, grossi de quelques mécontents de diverses nuances, a cru devoir rédiger sous forme de pétition une protestation à la Sublime Porte contre tous les actes du Divan Général depuis son installation. Cette pétition sera sans doute déjà parvenue à Votre Excellence, quand elle lira ces lignes; elles n'ont d'autre but que de dissiper, par des explications loyales, les doutes que la lecture de cette pétition pourrait éveiller dans l'esprit de Votre Excellence... Quant à l'abolition de l'esclavage, qui vient d'être votée, cette disposition n'est qu'une conséquence de la loi qui fut décrétée en 1844, et qui pose en principe l'émancipation des Bohémiens appartenant au Fisc et au Clerge, ainsi que l'affranchissement graduel des Tziganes appartenant aux particuliers, au moyens des deniers, était bien insuffisante pour

atteindre le but du Gouvernement. À ce compte, il aurait fallu un siècle pour que l'esclavage disparût entièrement de la Moldavie. Inspiré par la généreuse mesure que le Gouvernement Impérial adopta dans toute l'étendue de l'Empire, j'ai cru qu'il était de mon devoir de hâter l'émancipation aussi en Moldavie en décrétant l'affranchissement immédiat avec indemnité aux propriétaires. À cette fin, le projet que je vous ai envoyé par le précédent courrier fut élaboré et l'annuité affectée au rachat fut élevée à la somme de 500 000 piastre. Il est de lors évident que le Divan Général n'a pas outrepassé ses pouvoirs, en donnant plus d'extension à un principe déjà établi dans le pays et adopté généralement dans toutes les parties de l'Empire Ottoman...

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 183–395, f. 365–367.

ANEXA 4

<Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, către contele Paar, feldmareșal locotenent al Majestății Imperiale și Regale>

Iassy, le 8 janvier

Monsieur le Comte,

À l'occasion de la loi qui décrète l'émancipation des Bohémiens et de l'émotion bien naturelle qu'elle a causée dans le pays, Votre Excellence n'ignore pas sans doute qu'un certain parti entretenant facticement cette agitation a su habilement la diriger au profit de ses rancunes et de ses expériences en la transformant en une manifestation hostile à mon gouvernement...

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 396–420, f. 403.

ANEXA 5

<Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, către J.A. Vaillant>

Iassy, le 17 janvier 1856

<Monsieur>

Je m'adresse de vous adressez ci-joint, selon votre désir, 3 pièces relatives à l'affranchissement des Bohémiens que mon gouvernement vient de décréter. Je suis heureux que la communication de ces documents officiels vous parvienne

encore à temps pour figurer dans l'histoire que vous allez faire paraître sur cette race infortunée...

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 396–420, f. 413.

ANEXA 6

<Stratford de Redcliffe, ambasadorul Marii Britanii, către Grigore Ghica, domnitorul Moldovei>

Altesse

Je ne saurais me refuser la satisfaction de Vous exprimer l'extrême plaisir que m'a causé la lecture des pièces officielles d'après lesquelles je dois supposer que l'esclavage des Bohémiens a cessé en Moldavie. Ce grand acte de justice et de bienveillance fait beaucoup d'honneur au caractère de Votre Altesse et de son administration et j'y vois une nouvelle preuve des nobles sentiments qu'Elle a bien voulu me donner l'occasion de connaître lors de sa visite à Constantinople.

Les circonstances du temps ne m'ont pas permis de profiter autant que j'aurais voulu des relations amicales que Votre Altesse a daigné manifester la disposition de maintenir avec moi et pour cette raison, je mets plus d'empressement à ne laisser pas passer la présente occasion de lui offrir l'hommage de mes sentiments les plus sincères et les plus respectueux.

Je n'ai pas besoin d'ajouter que je suis gré à monsieur Gardner d'avoir tiré mon attention sur l'excellente mesure qui fait le sujet de cette lettre.

Enfin, je prie Votre Altesse d'agréer l'assurance dévouée avec laquelle j'ai l'honneur d'être, monseigneur...

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 396–420, f. 416.

ANEXA 7

<Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, către Stratford de Redcliffe, ambasadorul Marii Britanii la Constantinopol>

J'ai reçu la lettre que Votre Excellence m'a faite l'honneur de m'écrire le 21 janvier dernière à l'occasion de l'émancipation des Bohémiens que mon gouvernement de décréter; et je m'empresse de vous témoigner combien j'ai été sensible à cette marque flatteuse de votre souvenir. Je l'avouerai sans détour à

Votre Seigneurie de toutes les lettres de félicitations que cette mesure m'a attirées, la Votre est celle qui m'a causé le plus vif et le plus sincère plaisir...

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 421-440, f. 423.

ANEXA 8

<Vaillant cǎtre Grigore Ghica, domnitorul Moldovei>

...Les journaux m'ayant appris que Votre Altesse venait d'en finir à jamais avec l'esclavage des bohémiens, je vous serais infiniment obligé, mon Prince de vouloir bien me faire parvenir avec votre Office de Libération, les divers actes officiels qui se rattachent à cette grande œuvre ; car je m'estimerais heureux de pouvoir consacrer à Votre Altesse une de mes plus belles pages dans l'histoire de cette race infortunée dont voue verrez de briser les fers. Cet ouvrage que j'élabore depuis dix ans est entre les mains de l'éditeur et n'attend plus pour être livré à l'impression que le zèle de souscripteurs bienveillante et généreux.

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 421-440, f. 424.

ANEXA 9

<Felix Bally, redactor al jurnalului „Le Pays”, cǎtre Grigore Ghica, domnitorul Moldovei>

Le Pays, journal de l'Empire
M. R du Foubourg Montmartre,

Paris, <le> 6 mars 1856

Prince,

Permettez à un simple journaliste, qui n'a pas honneur d'être connu de Vous, mais qui aime votre pays et qui désire sa prospérité et sa gloire, d'applaudir de loin à la généreuse initiative de Votre Altesse dans les voies libérales de la civilisation. Vos récentes mesures pour l'affranchissement des esclaves et la liberté de la presse ont frappés toute l'Europe. C'est par de actes de ce genre qu'un prince conquiert les sympathies générales et voue son nom à la reconnaissance des peuples. Il y a en France des milliers de cœurs comme le mienne qui Vous savent un gré infini de vos efforts. Veuillez me considérer comme leur interprète et accepter leurs vœux et les miens pour votre succès.

Je serais heureux de pouvoir m'associer aux grandes vues de Votre Altesse dans la mesure de la publicité dont je dispose. Il est bien juste que le créateur de la presse moldave puisse compter sur le concours de la presse française.

J'ai l'honneur d'être avec respect, Prince de Votre Altesse le très humble et très obéissant serviteur,

BAR, Arhiva Grigore Ghica, III Acte 441–460, f. 451.

THE ABOLITIONISM IN THE DEBATE OF THE ROMANIAN POLITICAL ELITE DURING THE CRIMEAN WAR

Abstract

The Abolition of slavery (*robia*) was the first significant social reform in the Romanian Principalities before the emergence of the modern state. In this article we aim to analyse the way Romanian leaders conceived this reform, taking into consideration the opinions regarding the immediate or gradual liberation of the gypsy slaves and the problem of financial compensation of the owners. We used in our analysis documents from the Romanian archives, the press and the literary works of the time. We also annex some unpublished documents, which complete our investigation.

Key words: abolitionism, slavery, social reform, Romanian leaders, Crimean War.

STRUCTURA ȘI TIPOLOGIA CRIZELOR*

ALEXANDRU MAMINA

(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

În contextul crizei economice mondiale, care afectează atât existența materială a societăților, în particular a celor euro-atlantice, cât și reprezentările ideale ale acestora despre ele însele, problematica naturii și a sensului crizelor, economice și nu numai, a revenit în actualitate. După circa două decenii de creștere economică și de optimism social indefinit, în care Occidentul, cel puțin, părea să-și fi regăsit încrederea și vocația „civilizatoare” din *La belle époque*, emanând concepte definitive și universaliste precum „sfârșitul istoriei” sau „postistoria”, astăzi se discută despre periodicitatea recesiunii, despre structura viciată a schimbului internațional și scăderea cererii globale, despre distrugerea mediului și epuizarea resurselor, și despre alte chestiuni îngrijorătoare care nu au apărut acum, dar pe care abia acum oamenii sunt nevoiți să le accepte ca existente.

În acest context al interogațiilor și al căutărilor îngrijorate legate de criză, în care se strecoară de altminteri și mult diletantism, pentru a nu vorbi de rea-intenție, interesul istoricilor este firesc și necesar totodată. Este firesc în măsura în care istoricii sunt parte a „conștiinței colective”, reflectând și orientând problematica epocii. Este necesar întrucât participarea lor la dezbaterile publice poate să pună lucrurile în context, să ofere perspectiva „duratei lungi” și a abordărilor complementare specifice competenței istoriografice, adâncind cunoașterea problemelor și ferind-o de erori sau teze. Iar pentru un institut de istorie, organizarea unei dezbateri asupra fenomenului crizei în general este o probă de conectare binevenită a interesului științific la interesul social.

O astfel de dezbateri trebuie să deuteze, în mod necesar, cu precizarea conceptuală a obiectului de studiu, pentru a-l putea analiza apoi în conținutul și evoluțiile sale. Simpla înregistrare a unor fapte nu numai că nu adâncește cunoașterea, dar poate induce confuzii între planurile discuției, mai ales dată fiind polisemia termenului „criză”, care se poate folosi de la crizele de nervi până la crizele internaționale. Există categorii și subcategorii. Există astfel crize economice

* Comunicare susținută în cadrul sesiunii anuale a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, în data de 7 decembrie 2009.

și crize politice, de pildă. În cadrul crizelor economice le distingem pe cele de supraproducție și pe cele de subconsum, pe cele provocate de factori tehnici și tehnologici sau pe cele din cauze financiare. În cadrul crizelor politice există crize guvernamentale, constituționale sau revoluționare, care și ele se subîmpart în crize ale declinului (ale mizeriei, cum li s-a mai zis), respectiv ale creșterii (ale bogăției). În alt plan, există crize ale cunoașterii și ale conștiinței, ale științelor și ale ideologiilor, iar exemplele ar putea continua.

În toate variantele însă, crizele sunt momente de tensiune și tulburare sau, altfel spus, disfuncții în structura unui sistem de relații și reprezentări. Genul proxim de la care poate să înceapă analiza lor este prin urmare disfuncționalitatea, dezechilibrul dintre factorii constitutivi ai sistemului, care nu mai asigură condițiile de eficiență justificative pentru existența sa. Intervine deci o neconcordanță între ceea ce se așteaptă și ceea ce există, fapt care perturbă relațiile și reprezentările consacrate, indiferent dacă acestea se referă la coordonatele materiale sau la cele spirituale ale existenței. În acest context apare și problema acceptabilității sistemului ca atare, cu cele trei soluții posibile: menținere, modificare sau înlocuire, precum și cu metodele aferente: impunere sau persuasiune, ce se pot exercita atât în favoarea, cât și împotriva sa.

Fenomenul crizei corespunde așadar unui sistem determinat, unei anumite organizări a componentelor acestuia, componente care intră în raporturi de condiționare reciprocă, fie că ne referim la categorii sociale, instituții, state sau idei și conștiințe. Este vorba despre anumiți factori care se assemblează într-o manieră specifică, potrivit unor reguli general acceptate, și a căror repetabilitate intrinsecă sistemului asigură funcționarea acestuia. Economia capitalistă, de pildă, performează atâta timp cât creșterea profitului permite reluarea producției de mărfuri la un nivel mai mare decât cel anterior. Democrația există numai în condițiile în care partidul care guvernează acceptă posibilitatea succesiunii la putere. Pacea se menține doar dacă țările acceptă *statu quo*-ul și un anumit mod de gestionare a relațiilor internaționale. O teorie științifică se impune câtă vreme informațiile și interpretările specialiștilor o certifică.

Criza se declanșează atunci când în cadrul existent apare o presiune structurală, adică unul sau mai multe elemente care dezechilibrează sistemul, în sensul că afectează repetabilitatea funcționării sale și îi re poziționează factorii constitutivi. O asemenea presiune poate să fie, după caz, limitarea consumului și implicit reducerea pieței mărfurilor, afirmarea unei legitimități politice de tip metafizic, proliferarea revizionismului și a arbitrarului internațional sau formularea unui model de cunoaștere concurent.

Caracterul disfuncțional al unor astfel de elemente nu decurge din existența lor pur și simplu, ci din ponderea cantitativă pe care o dobândesc în interiorul sistemului, din greutatea lor socială. Cererea poate să fluctueze fără să pericliteze major desfacerea și profitul; liderii politici se pot proclama încarnarea comunității rămânând însă marginali; statele pot să conteste *statu quo*-ul fără să aibă și forța

să-l modifice; o teorie poate să existe fără să fie luată în considerare. Criza intervine numai atunci când presiunea structurală dobândește dimensiuni de masă iar factorii constitutivi ai sistemului tind să se reasambleze conform altor reguli, într-o nouă organizare structurală.

O criză se poate soluționa, cum spuneam, prin menținerea, modificarea sau înlocuirea organizării existente, prin intermediul impunerii sau al persuasiunii, ori al amândurora în proporții variabile. Totul depinde de raporturile de putere dintre factorii implicați, de capacitatea acestora de a evolua într-o direcție sau alta. Un exemplu ilustrativ, întrucât face trimitere la coordonate materiale și spirituale în egală măsură, îl oferă Reforma și Contrareforma, care au prevalat în funcție de cum au corespuns intereselor principilor și sensibilității populare, folosind deopotrivă predica și cenzura. Aceeași criză poate avea, după cum se observă, rezolvări diferite după spațiu și timp. Este și cazul crizei economice actuale, care poate fi gestionată prin soluții productive sau monetariste, prin campanii mediatice sau cu forțele de ordine, potrivit capacităților și opțiunilor sociale și guvernamentale din fiecare țară.

Crizele constituie așadar fenomene relaționale, pentru că presupun interacțiunea dintre factorii sistemului dat și presiunea structurală. Din această perspectivă, tipologia crizelor trebuie să pornească de la relațiile caracteristice ale existenței umane sau, altfel spus, de la planurile structurale susceptibile să înregistreze manifestări de criză. Acestea ar fi, de la interior spre exterior, planul relației personale a omului cu lumea, planul relației cu mediul, planul organizării umane intracomunitare și cel al raporturilor între comunități. În mod corespunzător, pot fi identificate crizele moral-intelectuale, crizele naturale, crizele social-instituționale și cele geopolitice.

Crizele moral-intelectuale sunt crize ale conștiinței și cunoașterii, care angajează percepția omului asupra relației sale spirituale cu lumea, incluzând aici zonele credinței și creației, care conțin obiectul, respectiv formele de comunicare ale conștiinței și cunoașterii. Aceste crize apar atunci când un mod de a simți, a gândi și a reprezenta lumea este contestat de o altă atitudine religioasă, paradigmă teoretică sau viziune estetică. Sensul este reconfigurarea interioară a omului, care ajunge să se raporteze afectiv, cerebral și creativ la lume în alți termeni decât înainte.

În psihologia individuală și colectivă lucrurile interferează. Religia, de pildă, implică o formă de cunoaștere și favorizează anumite reprezentări artistice, după cum se observă în cazul catedralelor gotice, care corespund arhitectural unei mistici a ascensiunii spirituale. Cunoașterea, de asemenea, poate să influențeze credința sau arta, ca în cazul relației dintre fizica newtoniană și deism, sau al celei dintre progresele opticii și plastica impresionistă. Literatura și arta, la rândul lor, pot să alimenteze formele credinței ori ale cunoașterii, de exemplu estetica romanticilor, de care se leagă atât pietismul, cât și metafizica subiectivă a filosofiei naturii.

Schimbările de model dintr-o zonă pot să devină astfel presiune structurală în zona respectivă, dar și în cele corelative.

Crizele naturale intervin la intersecția dintre om și natură, în contextul în care viața omului depinde de schimbul de resurse cu natura și de echilibrul biologic pe care îl stabilește cu aceasta. Ele apar atunci când resursele se epuizează, ori când se produc cataclisme și epidemii care periclitează structura demografică sau economică a unor comunități. Crizele naturale sunt prin excelență crize vitale, care pot să conducă la extincția comunităților afectate, cum s-a întâmplat în cazul amerindienilor al căror organism nu conținea anticorpi împotriva gripei adusă de europeni. Acesta este un exemplu de înlocuire a sistemului demografic ca urmare a presiunii structurale. Alte sisteme s-au modificat prin regroupări de populație, cum s-a întâmplat în marea colonizare greacă – expresie a unei crize a resurselor, ori s-au menținut în coordonatele anterioare, chiar dacă diminuate cantitativ, ca de pildă în Europa occidentală după marea ciumă.

În crizele naturale dezechilibrul este cauzat fie de mediu – cutremure, inundații ș.a.m.d. –, fie de oameni, care modifică ecosistemele în care trăiesc. Prin exploatarea resurselor sau prin schimbările climatice pe care le provoacă, oamenii determină mișcări de populație de felul migrației contemporane dinspre țările sărace către cele bogate. Înțeleasă nu ca activitate de producție și de schimb, ci în calitate de formă culturală de relaționare a omului cu mediul, economia influențează natura și implicit demografia.

Crizele social-instituționale privesc organizarea normativă a societății sub aspectul desfășurării producției și repartiției (sistemul economic), al exercitării puterii (regimul politic) și al relațiilor interumane (reglementările civile). Acestea intervin atunci când sistemele nu mai funcționează la nivelul de eficiență cu care au fost creditate, și când încetează să mai fie acceptabile social, când li se contestă legitimitatea. Capitalismul este contestat atunci când nu asigură bunăstarea celei mai mari părți a populației, democrația – atunci când reprezentativitatea ei populară devine fictivă, iar interzicerea divorțului – atunci când contravine noilor convingeri și comportamente liberale ale societății. Desigur, criteriile eficienței și legitimității nu se suprapun la modul absolut, dar sunt conexe: eficiența garantează legitimitatea, iar legitimitatea creditează eficiența. Astfel, în Europa occidentală eficiența capitalismului l-a recomandat în trecut drept legitim în disputa împotriva comunismului, iar dacă astăzi nu este contestat ca atare, în pofida ineficiențelor evidente, se întâmplă tocmai deoarece este considerat legitim și capabil să asigure depășirea crizei (un sistem economic imperfect, dar totuși cel mai bun posibil).

Se observă așadar importanța factorilor materiali (resurse, interese), dar și a celor mentali (valori, așteptări). Un sistem nu este contestat efectiv decât după ce oamenii îl conștientizează ca inacceptabil și concep o altă opțiune ca posibilă și dezirabilă. În această caracteristică rezidă necesitatea oricărui sistem nu doar de a se impune, ci și de a convinge. Tot aici se originează confruntarea dintre diferitele

sisteme pentru hegemonia culturală, adică pentru câștigarea conștiințelor de partea unui ansamblu de reprezentări și norme totodată.

Crizele geopolitice nu se mai referă la categorii sociale în interiorul unei comunități, ci la comunități ca atare, ce se situează în anumite raporturi de putere și interese, reflectate într-un fel de *statu quo*-ul internațional. În relațiile internaționale puterea susține interesele, iar situația frontierelor confirmă raporturile de putere și promovarea unor interese. Crizele se declanșează când anumite comunități, cu interese specifice, acționează pentru schimbarea raporturilor de putere și, în consecință, a situației frontierelor. Inițiativa aparține de obicei statelor puternice, dar pot să intervină și state mai puțin puternice sau chiar comunități naționale sub ocupație, care valorifică o împrejurare favorabilă, sau mai exact spus – valorifică dispunerea conjuncturală a intereselor marilor puteri. Natura intereselor diferă după spațiu și timp. Poate fi vorba de interese economice, dinastice, religioase ș.a.m.d., importante prin aceea că satisfacerea lor presupune re poziționarea geopolitică și tulburarea echilibrului existent.

Menținerea, modificarea sau înlocuirea sistemului, adică măsura în care se reconfigurează *statu quo*-ul, depinde de capacitatea de mobilizare a resurselor umane, militare, financiare și de conducere ale factorilor implicați. Din această perspectivă, complementară celei clausewitziene, potrivit căreia războiul este continuarea politicii cu alte mijloace, apariția, desfășurarea și soluționarea crizelor geopolitice este inteligibilă în relație cu situația internă a comunităților respective.

Identificarea unor tipuri analitice privind crizele permite conceptualizarea obiectului de studiu, deci semnificarea teoretică a materialului informațional, în sensul distingării unor tendințe și resorturi ale evoluției istorice. Tipurile analitice nu funcționează însă în abstract, ci prin raportare la concretul lucrurilor. În practică, este posibil ca tipurile să interfereze, așa cum o criză moral-intelectuală poate să conducă la una social-instituțională, o criză naturală – la una geopolitică, iar o criză geopolitică – la una social-instituțională. Esențială este tratarea în termenii generalității, singura care poate să certifice caracterul științific al analizei.

LA STRUCTURE ET LA TYPOLOGIE DES CRISES

Résumé

L'article propose une définition de la crise en tant que moment de déséquilibre structurel dans un système quelconque, à cause d'une pression qui tend à recomposer les relations où les représentations en place. Par rapport aux plans susceptible de connaître un tel déséquilibre, on identifie les crises morales-intellectuelles, naturelles, sociales-institutionnelles et géopolitiques, chacune avec trois possibilités de se résoudre : maintenir le système, le modifier ou le remplacer.

Mots-clés: système, pression structurelle, types de crise.

CONTRIBUȚII LA DEFINIREA CONCEPTULUI „CĂLĂTOR STRĂIN”. OBSERVAȚII PRELIMINARE*

BOGDAN POPA
(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

1. INTRODUCERE

Scopul articolului de față este de a pune în discuție definiția de lucru a conceptului „călător străin”, pornind de la textul fundamental al Mariei Holban, reluat de Paul Cernovodeanu ca bază teoretică a includerii (sau excluderii) unui text din cuprinsul corpusului documentar. Intenția noastră nu este una deconstructivistă. Fără a contesta corectitudinea conceptului în sine, vom arăta că relațiile pot fi clasificate în funcție de autor, mai exact în funcție de tipul „călătoriei” în sine, raportat la sfera de interes a cercetării actuale.

Punctul de plecare al acestei contribuții a fost realizarea unei baze de date privind informațiile, analizele și erorile călătorilor străini cu privire la instituțiile și viața politică din Țara Românească și Moldova, pornind de la indicațiile directe sau indirecte lăsate de aceștia asupra scopului călătoriei în spațiul românesc. Un alt criteriu a fost cel al surselor folosite de călătorii străini, altele decât observația directă. Un călător modern este însă mai mult decât un simplu martor care descrie ceea ce vede și aude: în prima parte a secolului al XIX-lea, informația circulă prin cărți și publicații periodice, nu întotdeauna riguros citate de autori. În funcție de motivația prezenței lor și de sursele utilizate, este posibilă o mai judicioasă înțelegere a descrierilor, judecăților și erorilor călătorilor, fără a presupune o ierarhizare a utilității relațiilor.

Narațiunea la persoana I, singular, a fost, evident, cea mai la îndemână formă de a prezenta publicului educat sau cabinetelor din Europa experiențele trăite nemijlocit în spațiul românesc. Stilul epistolar – cu destinatari reali sau fictivi – a fost o altă modalitate de a reda imaginile și impresiile de călătorie. Nici din rapoartele oficiale, militare sau diplomatice, nu lipsește nota personală a autorului. Deferența sau disprețul fiecărui individ în parte își puneau amprenta asupra atitudinii față de situațiile și oamenii locului.

* Comunicare ținută în cadrul mesei rotunde *Frontierele necunoscutului. De la vest spre est, prin țările române (secolul al XIX-lea)*, organizată la 26 mai 2011, în cadrul proiectului de cercetare Baze de date istorice. Proiectarea, gestionarea și analiza statistică a unei baze de date privind călătorii străini care au străbătut spațiul românesc în secolul al XIX-lea, proiect finanțat de CNCSIS-UEFISCDI, PNII-IDEI, cod ID_21/2008, contract nr. 847/2009.

Călătorii străini înșiși ne dezvăluie sursele scrierilor lor. Acestea sunt importante pentru a înțelege raportarea lor la un sistem și o viață politică diferită de cea occidentală.

2. DE LA NICOLAE IORGA LA INSTITUȚIONALIZAREA CERCETĂRII „CĂLĂTORILOR STRĂINI”

Observațiile, analizele, prognozele și erorile cuprinse în relatările „călătorilor străini” cunoscute până în prezent au făcut ca acest gen de scrieri să intre în atenția istoriografiei românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Datorăm însă lui Nicolae Iorga primul plan coerent de aducere a relatărilor de călătorie printre sursele uzuale ale istoriei medievale și moderne românești. Pe lângă cunoscuta sa lucrare despre *Istoria românilor prin călători*, apărută în 1928-1929 și reeditată în 1981, unde analiza scrierile acestora, Nicolae Iorga avea să includă inventarierea și publicarea relatărilor privitoare la spațiul românesc în programul Institutului pentru Studiul Istoriei Universale¹. Aurelian Sacerdoțeanu, unul dintre elevii și colaboratorii săi, a întărit această viziune prin includerea edițiilor critice definitive din scrierile călătorilor străini (*viatores*) în ceea ce considera că ar trebui să fie corpusul de izvoare privitoare la istoria națională².

Dar ceea ce Nicolae Iorga considera a fi fost un punct esențial al „programul imediat al acestui institut” a fost pus în practică abia după cel de-al doilea război mondial. Adunarea, identificarea, completarea, traducerea și adnotarea relatărilor de călătorie a început în anul 1954, la inițiativa lui Barbu Câmpina, potrivit lui Mihai Berza, iar primul volum din cele zece proiectate pentru perioada medievală (până în anul 1800) a apărut în 1968³. Seria nouă a colecției documentare *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea* a apărut începând din anul 2004.

În „Prefața” volumului I, serie veche, al colecției *Călători străini despre țările române*, Maria Holban definea „călătorul” ca o „noțiune [ce] se lărgeste pentru a cuprinde pe toți cei ce au stat câțva timp sau au trecut cu vreun prilej oarecare prin țările române și au lăsat o mărturie despre cele văzute”. Criteriul pentru ca o scriere ce cuprindea informații despre câteva zile sau câteva decenii petrecute în Țara Românească, Moldova sau Transilvania era ca autorul să nu fi fost român iar călătoria să fi fost reală și nu un exercițiu de erudiție ori de

¹ Vezi Institutul pentru Studiul Istoriei Universale. Ședința de deschidere (1-iu April 1937), București, 1937, p. 11.

² Vezi Aurelian Sacerdoțeanu, *Îndrumări în cercetările istorice*, București, Casa Școalelor, 1943, p. 66, 98.

³ Vezi, pe larg, Mihai Berza, „Cuvânt înainte”, în Maria Holban (ed.), *Călători străini despre țările române*, București, Editura Științifică, 1968, p. VII-VIII.

imaginație. Relatările erau de două tipuri: izolate, singulare sau seriale (rezultate ale unor călătorii succesive sau ale unei categorii aparte de călători)⁴.

Maria Holban atrăgea de asemenea atenția asupra necesității de a stabili și izola „influențele” între relatări, respectiv folosirea unei anumite bibliografii, plagiatul sau ficțiunea⁵ ce se suprapuneau peste observația directă, peste descrierile celor trăite, văzute sau încercate de călători. Aducând în discuție problema „obiectivității” relatărilor incluse în colecția documentară, Maria Holban arăta că acestea trebuie citite ca rezultat al personalității și evenimentelor trăite de călătorii străini în decursul șederii în țările române⁶.

În „Introducerea generală” a seriei noi a colecției *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, Paul Cernovodeanu a preluat definiția Mariei Holban ca fundament teoretic al noului demers științific și a demonstrat că aproape fiecare relatare în parte poate fi introdusă într-un anumit tip de serie⁷. Paul Cernovodeanu a introdus în discuție și conceptul de „imagine a celui alt” ca determinant pentru studiul relatărilor de călătorie din epoca modernă⁸.

3. CROM: O BAZĂ DE DATE (REZULTATE PARȚIALE)

Contribuția rândurilor ce urmează la definirea conceptului de „călător străin” este dată de baza de date pe care am denumit-o CROM, unde: C = călători propriu-ziși, uneori turiști, pentru care spațiul românesc a reprezentat fie o etapă dintr-un itinerar, fie o destinație de drum în sine; R = rezidenți, persoane care au locuit pentru mai multă sau mai puțină vreme în principate sau care au venit cu intenția de a se stabili aici; O = reprezentanți ai trupelor de ocupație rusești, austriece sau otomane; M = călători aflați în misiuni de informare consulară, militară, religioasă sau științifică.

Includerea unui călător într-o anumită categorie nu are scopul de a crea o ierarhie a surselor, ci de a ușura înțelegerea modalității de lucru proprie fiecărui autor sau autoare în parte. De asemenea, nu am folosit durata „călătoriei” drept criteriu principal de departajare, deoarece calitatea informațiilor, analizelor și prognozelor nu se află într-un raport direct cu numărul de zile sau de ani petrecuți în spațiul românesc, ci cu scopul autorilor și modalitățile individuale de strângere a informațiilor relevante.

⁴ Vezi Maria Holban, „Prefață”, în *Călători străini despre țările române*, s. v., I, București, Editura Științifică, 1968, p. XIII, XVI.

⁵ *Ibidem*, p. XVIII-XXI.

⁶ *Ibidem*, p. XXXII.

⁷ Vezi Paul Cernovodeanu (coord.), *Călători străini despre țările române*, s. n., I (1801-1821), București, Editura Academiei Române, 2004, p. 14-17.

⁸ *Ibidem*, p. 9.

Baza de date pe care o vom prezenta este parțială: ea se referă doar la perioada 1800-1840 și include doar șaiszeci și șase dintre relatările de călătorie incluse în cele trei volume dedicate perioadei⁹. Criteriul alegerii acestor relatări a fost următorul: călătorul sau călătorea trebuie să fi făcut cel puțin o referire la viața politică a țărilor române, incluzând aici domnia și instituțiile centrale sau locale (Divanul, isprăvniciile, arhivele), ceremoniile oficiale, forțele armate, sistemul de învățământ și cultura ca factori ce puteau contribui la transformarea societății după model apusean.

Baza de date CROM permite câteva observații interesante asupra călătorilor care au descris și analizat instituțiile, viața politică și statutul internațional al Țării Românești și Moldovei.

Astfel, pentru perioada 1800-1840, se observă că majoritatea „călătorilor” ruși erau de fapt ofițeri sau înalți funcționari atașați trupelor de ocupație, prezenți în perioadele 1806-1812 și 1827-1831.

În cazul călătorilor englezi, se observă că interesul pentru starea politică a principatelor a fost mai scăzut între 1820-1835 decât în perioadele 1800-1807, 1821 și 1835-1839, așadar după intrarea în vigoare a Regulamentelor Organice.

Surprinde interesul scăzut al călătorilor austrieci pentru Țara Românească și Moldova, o anumită creștere observându-se abia în timpul ocupației din 1854-1856, când se va și pune problema anexării celor două principate la coroana austriacă¹⁰.

Tabelul 1

Baza de date CROM (1800–1840)

Nr. crt.	Călător	Naționalitate	An	CROM
1.	Clarke, Edward Daniel	Marea Britanie	1800	C
2.	Batthyany Vince	Austria	1801	C
3.	Rohrer, Joseph	Austria	1801	C
4.	Bentinck, William Cavendish	Marea Britanie	1801	C
5.	Anonim	Austria	1802	C
6.	Neale, Adam	Marea Britanie	1805	C

⁹ Vezi Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. I (1801-1821), București, Editura Academiei Române, 2004; Paul Cernovodeanu, Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. II (1822-1830), București, Editura Academiei Române, 2005; Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. III (1831-1840), București, Editura Academiei Române, 2006.

¹⁰ Vezi, pe larg, Bogdan Popa, *Deficient Propaganda as a Wartime Error. Austrian Perceptions of the Occupation of the Romanian Principalities (1854-1856)*, în „Valahian Journal of Historical Studies”, Vol. 14, Winter 2010, p. 190-211.

7.	Reinhard, Christine	Franța	1806	C
8.	Thomassin	Franța	1814	C
9.	Kinneir, John Mac Donald	Marea Britanie	1814	C
10.	Stuerner, Ludwig von	Austria	1816	C
11.	MacMichael, William	Marea Britanie	1817	C
12.	Káracsay, Feodor	Austria	1818	C
13.	Johnson, Sophie	Marea Britanie	1820	C
14.	Waddington, G.	Marea Britanie	1823	C
15.	Clausewitz	Danemarca	1824	C
16.	Alexander, J. E.	Marea Britanie	1826	C
17.	Frankland, C. C.	Marea Britanie	1827	C
18.	Chrismar, F. S.	Germania	1833	C
19.	Moltke, Helmuth von	Germania	1835	C
20.	Pardoe, Julia	Marea Britanie	1835	C
21.	Elliot, Charles B.	Marea Britanie	1835	C
22.	Bellanger, Eugene Stanislas	Franța	1836	C
23.	Arnim, Karl Otto Ludwig von	Germania	1836	C
24.	Burton, Nathaniel	Marea Britanie	1837	C
25.	Demidov, Anatoli	Rusia	1837	C
26.	Labatut, Auguste	Franța	1837	C

1.	Schmidt, Friedrich	Germania	1804	R
2.	Recordon, François	Elveția	1815	R
3.	Laurençon, F. G.	Franța	1822	R
4.	Bechamp, A.	Franța	1825	R
5.	Barabás, Miklós	Austria	1831	R
6.	Girardin, Saint Marc	Franța	1836	R
7.	Perrin, Raoul	Franța	1839	R

1.	Langeron	Rusia	1806	O
2.	Kutuzov, M. I.	Rusia	1808	O
3.	Divov, P. G.	Rusia	1808	O
4.	Moriolles, Alexandre de	Franța/Rusia	1809	O

5.	Ciceagov, P. V.	Rusia	1812	O
6.	Lagarde, Auguste de	Franța/Rusia	1813	O
7.	Liprandi, I. P.	Rusia	1827	O
8.	Grabbe, P. H.	Rusia	1829	O
9.	Mihailovski-Danilevski, A. I.	Rusia	1829	O
10.	Dobronravov, Stepan Fiodorovici	Rusia	1831	O

1.	Talamas, Francisc	Imperiul otoman	1800	M
2.	Corral y Aguirre, Ignacio del	Spania	1800	M
3.	Summerers, Francis	Marea Britanie	1804	M
4.	Reinhard, Charles Frédéric	Franța	1806	M
5.	Guilleminot, Armand Charles de	Franța	1807	M
6.	Thornton, Thomas	Marea Britanie	1807	M
7.	Bantiș-Kamenski, Dimitri	Rusia	1808	M
8.	Wilkinson, William	Marea Britanie	1814	M
9.	Marco, Ioan	Germania	1819	M
10.	Schwerdtberg, L. Kreuchely von	Germania	1820	M
11.	Ker Porter, Robert	Marea Britanie	1820	M
12.	Wyburn	Marea Britanie	1820	M
13.	Iakovenko, Ignati	Rusia	1820	M
14.	Anonim italian	Italia	1827	M
15.	Ribeaupierre, A. I.	Rusia	1827	M
16.	Lagau, Ch.	Franța	1828	M
17.	Bois-le-Comte, Charles de	Franța	1834	M
18.	Cochelet, Adrien Louis	Franța	1834	M
19.	Barker, Benjamin	Marea Britanie	1835	M
20.	Bailie Fraser, James	Marea Britanie	1836	M
21.	Geymet, Bartolomeo	Italia	1838	M
22.	Bonar, A.; McCheyne, R.	Marea Britanie	1839	M
23.	Thouvenel, Edouard Antoine	Franța	1840	M

4. CONCLUZII

Periodizarea primelor patru decenii ale secolului al XIX-lea românesc ține cont, în mod tradițional, de sfârșitul domniilor fanariote, de domniile pământene și regulamentare, precum și de cele de la Balta Liman. Ocupația rusească din 1806-1812, revoluția lui Tudor Vladimirescu din 1821, pacea de la Adrianopol din 1829, elaborarea și intrarea în vigoare a Regulamentelor Organice au fost evenimentele politice, militare și diplomatice definitorii pentru aceste etape, subsumate ideii de modernizare a spațiului românesc.

Toate aceste evenimente majore au influențat atitudinile străinilor prezenți în țările române. Chiar dacă termenul „călător” rămâne cea mai bună alegere pentru a denumi o categorie de autori de surse ce servesc pentru mai mult decât simple analize de imagologie și alteritate, nuanțarea acestui concept prin introducerea unor subcategorii (rezidenți, reprezentanți ai trupelor de ocupație, însărcinați cu misiuni diplomatice, religioase sau științifice) are rolul de a contribui la cercetarea actuală prin punerea în discuție a relației nemijlocite dintre autor și text.

CONTRIBUTIONS TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT “FOREIGN TRAVELLER”. PRELIMINARY OBSERVATIONS

Abstract

Due to the scientific work and institutional contributions of Nicolae Iorga, the writings of “foreign travellers” became a trustful source for the study of the medieval and modern eras of the Romanian history. The present definition of the concept of “foreign traveller” belongs to Maria Holban (1968), being confirmed by Paul Cernovodeanu (2004). The aim of this preliminary contribution is to shed a new light on the concept, by dividing the “foreign travellers” into sub-categories, according to the purpose, sources and content of their writings. This work has by no means a deconstructive purpose, but an attempt to stimulate the research based on this type of historical sources.

Key words: foreign traveller, historical concepts, database.

ÎNVĂȚĂMÂNTUL ISTORIOGRAFIC ACTUAL

*Răspund: NOROCICA MARIA COJESCU, director Școala Centrală, București,
ECATERINA LUNG, prodecan Facultatea de Istorie, Universitatea București*

1. Cum evaluați situația învățământului preuniversitar și universitar organizat conform „sistemului Bologna”?

Norocica Maria Cojescu: Sistemul Bologna are un impact mai mult indirect asupra învățământului preuniversitar, în sensul că organizarea studiilor și eșalonarea lor pe parcursul școlarității în cicluri, primar, gimnazial, liceal, nu este formulată explicit în documentele adoptate. Efectele sistemului se resimt însă, în calitatea pregătirii de specialitate a tinerilor profesori care ajung în învățământul preuniversitar, și care, din păcate, în cei trei ani de studii universitare – unii își continuă studiile de masterat – nu au avut timpul necesar asimilării cunoștințelor absolut esențiale domeniului pentru care se pregătesc, și cu atât mai puțin răgazul de a se preocupa de metodica și didactica specialității. Așadar, o calitate îndoielnică a actului didactic propriu-zis nu poate genera decât pasivitatea și dezinteresul „beneficiarului” actului de educație, anume elevul, corelate – nu fără temei – cu nemulțumirea familiei. Prin cursurile de formare în specialitate ale profesorilor, nu se pot compensa lacunele de informație și competență didactică din perioada studiilor.

Ecaterina Lung: Din ceea ce observ la studenții de anul I, intrați în facultate imediat după terminarea liceului, și din constatările pe care le pot face cu ocazia inspecțiilor de grad desfășurate mai ales în instituții școlare din provincie, nivelul pregătirii celor mai mulți dintre elevi este relativ scăzut. Desigur că mă raportează la ceea ce se întâmplă în școală pe vremea când eram eu elevă, dar și la calitatea absolvenților de liceu de pe la sfârșitul anilor 1990 – începutul anilor 2000. Cândva, pe la începutul anilor 2000, „s-a rupt filmul”, pentru a mă exprima într-o manieră nu foarte academică, dar sugestivă, în sensul că am constatat că nu mai împărtășesc aceleași achiziții culturale cu studenții mei – nu au mai citit cărțile pe care le-am citit eu, nu mai merg la cinema la filmele la care merg eu, nu au auzit de muzica mai veche de o lună sau două. O vreme mi-am spus că nu e nimic grav, acești tineri au alte lecturi și alte preocupări, ceea ce e normal, ținând seama de

diferența de generație, și că dacă nu mai cunosc lucrurile pe care le cunosc eu, știu cu siguranță altele, care țin de propria lor cultură. Mi-am dat seama însă repede că, în marea lor majoritate, liceenii și chiar și studenții nu mai citesc aproape deloc, iar când o fac, aleg cele mai facile lecturi, sau se mulțumesc cu internetul ca unică sursă de contact cu un text scris, în afara sms-urilor.

Motivele unei asemenea situații sunt complexe, țin și de modificările apărute pretutindeni în lume, dar și de structura și funcționarea societății românești. Ne place sau nu să o recunoaștem, societatea românească a avut întotdeauna o rezervă față de cei învățați și chiar față de textul scris, înzestrat cu puteri, uneori benefice, alteori periculoase. Celebra zicală care ne era dată ca îndemn la învățătură, „ai carte ai parte”, nu se referea la beneficiile învățăturii, ci la importanța de a avea un act de proprietate asupra pământului. De unde concluzia că românii l-au preferat întotdeauna pe „a avea” lui „a fi”. Această rezervă s-a transformat azi în ostilitate deschisă, oglindită în campaniile de presă îndreptate împotriva medicilor și profesorilor, și în atitudinea omului obișnuit care se grăbește să spună imediat „profesorii sunt slab pregătiți”, urmând, unii inconștient, alții foarte conștienți, linia politică promovată de la cel mai înalt nivel. Cum putem pretinde învățământului să fie de calitate, când președintele țării le spune copiilor să nu mai învețe atât, că el însuși nu a învățat și iată ce bine a ajuns? Și cum putem pretinde un învățământ istoric de calitate, când același președinte spune ca profesorii de istorie sunt inutili, întrucât dacă vrei să afli cine era Herodot nu ai decât să intri pe Google?

Ca să revin însă la premisa de la care am pornit, adică nivelul de pregătire relativ scăzut al absolvenților de liceu, care nu se îmbunătățește semnificativ nici în facultate, aș face unele precizări. Calitatea profesorilor din învățământul preuniversitar (și din nefericire, uneori, și din cel universitar) lasă de dorit în destule cazuri, și asta pentru că mulți dintre oamenii extraordinari, bine pregătiți și dedicați muncii de apostolat din educație, au ieșit din sistem. Unii au fost pensionați forțat în ultimii ani, sub pretextul de a face loc unor tineri, posturile fiind apoi blocate, alții au plecat de bună voie, pentru a-și găsi în altă parte o poziție care să le aducă, nu doar mai mulți bani, ci și mai mult prestigiu și un respect pe care acum nu li-l mai arată nimeni. Pentru că, după părerea mea, cel mai grav lucru care afectează învățământul românesc este pierderea statutului cadrului didactic, tratat de președinte și de guvern ca un parazit, „asistat” – pentru a cita o expresie celebră, disprețuit de elevi și de părinți, ignorat de cei ce nu mai au legătură cu școala. În consecință, cei mai buni absolvenți ai universităților preferă să își găsească slujbe oriunde altundeva decât în învățământ, iar cei care ajung în școli o fac, adesea, nu din vocație, ci doar pentru că nu au reușit altceva.

În universități, „sistemul Bologna” aplicat la minima rezistență, prin reducerea numărului de ani de facultate, a eliminat aproape orice posibilitate de a studia de o manieră aprofundată, de a oferi studenților specializări autentice. Masificarea învățământului universitar, care nu e o invenție românească, ci doar o preluare necritică a unui model deja eșuat în momentul aplicării lui la noi, a lipsit

diplomele de o valoare reală, conducând la o inflație de absolvenți de universitate care își găsesc cu încetineală și greutate locuri de muncă în conformitate cu statutul pe care l-au dobândit prin absolvirea unei facultăți. Finanțarea *per capita* obligă universitățile să școlarizeze un număr mult prea mare de studenți în raport cu necesitățile societății dar și cu propria capacitate, admiși, de regulă, pe bază de dosar, fără un proces de selecție real, rezultatul fiind abandonarea studiilor de către cei care nu fac față ori sunt dezinteresați. În trei ani de facultate, studenții nu reușesc să se formeze cu adevărat, uneori nici să se maturizeze. E adevărat că se poate răspunde că apoi urmează ciclul doi, masteratul, dar diploma de licență le conferă deja statutul de absolvent cu studii superioare, astfel că mulți se angajează, obligați și de posibilitățile materiale reduse, în consecință atenția acordată studiului este, în mod obligatoriu, redusă, iar masterul este și mai văduvit decât licența. Doctoratul a fost decăzut la rangul de „studii universitare de doctorat”, trebuie realizat în trei ani, timp în care doctoranzii sunt obligați să urmeze și cursuri, deci teza s-a transformat, de fapt, într-o lucrare de licență ceva mai dolofană.

Poate că elevii și studenții formați în sistemele actuale sunt foarte bine adaptați societății de azi, care e centrată pe altceva decât pe valori de natură intelectuală, care e interesată doar de concret și de material. Poate că ei reușesc cu bine în această lume, dar sărăcirea intelectuală nu a fost niciodată, în niciuna din societățile cunoscute până acum, pe termen lung, o garanție a mersului înainte.

2. Cum apreciați relația dintre învățământ și cercetare, reflectată de pildă în manualele școlare?

N.M.C.: Un manual școlar este un instrument de lucru destinat elevului. Acestuia trebuie să i se furnizeze rezultatele stabilizate ale cercetării științifice, într-o prezentare adecvată vârstei sale și într-o formă care să-i stârnească interesul, să-i mobilizeze curiozitatea, să-i sprijine demersurile intelectuale, îndemnându-l să înțeleagă, să aprofundeze, să descopere, adică sprijinindu-l să se formeze. Renunțarea la manualul unic, o idee valoroasă în sine, a generat la noi o adevărată cursă contra cronometru a elaborării manualelor, astfel încât au ajuns pe piață o serie de „produse” în care apar erori de diferite tipuri, de la cele tipografice la cele de conținut. Explicațiile sunt multiple și unele de substanță. Autorii sunt obligați să țină seama de o programă elaborată de Ministerul Educației, Cercetării, Tineretului și Sportului, or, cel puțin pentru cursul superior al liceului, sub deviza „decongestionării” programelor, s-a ajuns la ocultarea unor probleme, la distorsionarea înțelegerii unor procese și fenomene, ceea ce afectează în cazul particular al istoriei însăși logica internă a disciplinei. Sub pretextul înnoirii informației s-au strecurat în manuale interpretări discutabile, asupra cărora există rezerve formulate de personalități a căror probitate profesională este unanim recunoscută. E foarte bine că apar în manuale perspectivele multiple de interpretare asupra unui anumit proces sau fenomen istoric, dar această diversitate trebuie

semnalat ca atare. Graba și criteriile de selecție a manualelor aprobate (prețul având rolul determinant) au afectat în opinia noastră calitatea manualelor. Pentru un manual bun, care să reziste, ar fi de dorit o programă echilibrată, echipe de autori alcătuite din cercetători, universitari și profesori din preuniversitar, pentru a avea reunite perspectiva științifică, aspectele metodice și didactice ale conținuturilor, echipe care să dispună, element esențial, de timpul necesar elaborării manualului respectiv.

E.L.: Manualele școlare ar trebui să reflecte stadiul cercetării dintr-un domeniu, la un moment dat, cu câteva amendamente. De exemplu, nu se poate recomanda introducerea celor mai noi descoperiri sau teorii, înainte ca acestea să fie verificate, pentru că există riscul infirmării lor. Pe de altă parte, nu există consens în ceea ce privește profilul autorilor de manuale școlare: e mai bine să fie profesori universitari și cercetători, care să vină cu informația de ținută științifică și cu viziunea largă asupra domeniului, sau e de preferat să fie cadre didactice din preuniversitar, care cunosc specificul elevilor și au competențe mai mari în domeniul psihopedagogic? Profesorilor universitari și cercetătorilor li se reproșează adesea că nu reușesc să se adapteze la nivelul elevilor, că transmit informații prea multe și prea sofisticate, că folosesc un stil greoi și plictisitor. Aceștia, la rândul lor, reproșează unor autori recrutați din preuniversitar greșeli de conținut, necunoașterea aprofundată a domeniului, diluarea informațiilor într-o mare de poze și exerciții. Și unii și alții sunt condiționați de programă, nu rareori ineptă și incoerentă. La fel, sunt condiționați de incapacitatea elevilor de a mai lectura mai mult de două pagini de text, incapacitate dezvoltată și de politica ministerului de a pretinde ca lecțiile din manual să fie „rupte” în permanență de ilustrații, anecdote și orice altceva decât informație, pentru a nu-i plictisi prea mult pe tineri.

Sigur, calitatea unui manual, dincolo de toate impedimentele, depinde de profesionalismul autorilor. Poate că echipele mixte, alcătuite, pe de o parte, din cercetători și cadre didactice universitare, iar pe de alta, din profesori din preuniversitar, ar fi o soluție. Cu condiția ca timpul avut la îndemână pentru realizarea unui manual să nu fie cel dictat de minister până acum, și care a fost, din 1999 încoace, de trei săptămâni – maximum o lună.

3. Care credeți că sunt măsurile necesare pentru un învățământ istoriografic de calitate?

N.M.C.: Ar fi de dorit, înainte de orice, o serioasă analiză asupra rolului istoriei ca disciplină de sinteză, care contribuie la formarea identității. Or, din această perspectivă reducerea numărului de ore s-a dovedit păguboasă. Istoria oferă modele și orice persoană în formare are nevoie de modele. Reducerea demersului intelectual de tip istoriografic la educarea civică, personal, o consideră limitativă și contraproductivă. Prin urmare, o regândire a statutului istoriei între disciplinele de

studiu ni se pare imperios necesară. Totodată, o reflecție serioasă asupra recomandărilor formulate în diferite documente internaționale, de tipul să prezentăm ceea ce ne unește și nu ceea ce ne separă, care la noi a fost preluată *ad litteram* și rezolvată simplist și comod, prin ocultarea a ceea ce ar fi putut fi obiect de controversă, e simplistă și dăunătoare. Istoria explică pentru înțelegere, nu pedepsește, nu pune la colț.

E.L.: Învățământul de calitate, indiferent de specialitate, presupune, printre altele, cadre didactice bine pregătite, bază materială corespunzătoare (de la spații adecvate numărului de studenți, la dotarea din biblioteci și până la aparatura electronică), timp suficient pentru aprofundare, studenți cu achiziții culturale deja solide la intrarea în facultate, interesați și motivați.

În cazul învățământului istoriografic, fiecare dintre aceste condiții poate suferi numeroase îmbunătățiri. Cadrele didactice sunt, în marea lor majoritate, bine pregătite, dar tot în marea lor majoritate copleșite de numărul de studenți, de numărul de ore, și de birocrăția care s-a dezvoltat la cote aberante în ultimii ani. Problema este că în cele mai multe facultăți de istorie din țară, în contextul tulbure al ultimilor ani, nu s-au mai putut face recrutări la nivelul nevoilor (iar în ultimii doi ani deloc, din cauza blocării posturilor de către guvern), ceea ce creează probleme din ce în ce mai grave. Baza materială nu este niciodată corespunzătoare și, după unele îmbunătățiri din perioada 2007-2008, situația actuală este nefericită. Există mari dificultăți în a achiziționa, de exemplu, periodice apărute în străinătate, ceea ce ne aduce aminte, dureros, de ultimii ani ai regimului Ceaușescu, în care revistele străine nu mai intrau în bibliotecile universităților românești. Și acum, ca și atunci, justificarea oficială e de natură economică.

Despre timpul pe care îl au la dispoziție studenții pentru aprofundarea domeniului ales am vorbit deja, atunci când am spus că în trei ani de zile nu se poate face mare lucru, iar anii de master aproape că nu mai contează. De asemenea, am vorbit de lacunele de cultură generală pe care le au cei ce intră în facultate, și pe care continuă să le aibă și în timpul și după terminarea studiilor. Într-un număr de ore redus la o jumătate sau chiar la o treime față de cât era la începutul anilor 1990, profesorul trebuie să transmită cunoștințe, să „formeze competențe” (o expresie dragă limbajului de lemn actual), să-i consilieze pe studenți și să încerce să le inculce și anumite valori.

Care ar fi soluțiile? Imposibil de spus, în condițiile în care lumea în care trăim evoluează cu o rapiditate care face orice prognoză inutilă. Se aud pretutindeni în Europa voci spunând că ar trebui să se renunțe la „sistemul Bologna” pentru a recupera calitatea pierdută a învățământului. Problema nu e pusă de „sistemul Bologna”, care are avantajul de a face diplomele compatibile pe plan european și de a facilita mobilitatea, ci de felul în care a fost acesta aplicat, într-o manieră care nu a vizat decât economia cu orice preț. La originea sa, „sistemul Bologna” nu presupunea neapărat trei ani pentru licență, aceasta a fost opțiunea decidenților

birocrați și suficient de analfabeți pentru a considera că a învăța mai puțin e mai bine.

Până la urmă, cum rezultă, sper, din tot ceea ce am spus până acum, problema învățământului românesc (dar nu numai, pretutindeni în Europa situația s-a degradat mult în ultimii ani) este una de sistem, și una care ține de specificul societății globalizate actuale. Trebuie să recunoaștem că învățământul, prin chiar procesul de democratizare – absolut necesară, să nu omitem aceasta –, și-a pierdut din atracția pe care o putea reprezenta altădată, când era o strategie de distincție. Dacă societatea în ansamblul său nu revine la unele din valorile pe care le-a pierdut, nu reîncepe să aprecieze educația și cultura, nici învățământul, istoriografic sau de orice fel, nu își va reveni.

În ziua de 26 ianuarie 2011, la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” s-a desfășurat o ședință a programului „Românii și Europa în secolul al XX-lea”, al cărei obiect a fost discutarea lucrării de plan a lui Cristian Vasile, *Politica Partidului Muncitoresc Român în domeniul culturii. De la faza stalinistă la liberalizarea limitată, 1953-1965*. Consemnarea noastră nu privește însă lucrarea, ci discuțiile pe marginea ei, simptomatice pentru o anumită atitudine caracteristică în istoriografia noastră actuală.

În contextul discuțiilor, Cosmin Popa – membru al programului – a susținut nici mai mult nici mai puțin decât că trebuie să renunțăm la „obiectivism” și să ne asumăm o atitudine angajată, de condamnare explicită a unor realități precum represiunea comunistă, de pildă, pe care să nu o ocultăm doar din dorința de a fi „interesanți”. În același sens se exprima la un moment dat, tot într-o reuniune la Institutul „Nicolae Iorga”, și Dorin Dobrințu – actualul director-general al Arhivelor Naționale –, care în fața unui grup de istorici români și ruși afirma că anticomunismul reprezintă în istoriografie „o poziție legitimă”. Este un punct de vedere destul de răspândit astăzi, cu o oarecare tendință de a deveni „hegemonic”, prin anumite canale de informație, și în această calitate ne precizăm în raport cu el.

Dacă este să ne limităm observațiile numai la intervenția lui Cosmin Popa, constatăm în primul rând confuzia în care se află acesta. A nu condamna ceva nu înseamnă a oculta acel ceva. Represiunea, în cazul de față, nu numai că nu trebuie ocultată, dar se cere analizată în toate datele, mecanismele și manifestările sale, pe baza actelor oficiale, a statisticilor etc. Dar *analizată*, adică explicată în cauzele, resursele și scopurile sale, nu condamnată, adică expediată într-un orizont etic maniheist destul de facil de altfel, care amestecă institutele academice și universitățile cu tribunalele, în cel mai bun spirit orwellian. Iar celor cărora sublinierea acestui amestec li se pare exagerată, le amintim tendința tot mai accentuată a politicienilor, de la noi și nu numai, de a lua ca alibi istoria sau de a impune îngrădiri legislative cercetării.

A doua constatare ține de adecvarea (sau de lipsa de adecvare) epistemologică la propriul domeniu de cercetare. În măsura în care istoricul se ipostiază ca judecător moral, el se plasează implicit într-o poziție de omnisciență dogmatică sau metafizică a Binelui și Adevărului, sărind astfel din cadrele raționalității de tip științific, ce presupune relativismul metodic și pluralismul interpretărilor. Evident, ne referim aici la un punct de vedere de principiu, desfășurat în toate implicațiile sale teoretice și practice. Dacă acest punct de vedere se restrânge la banalitatea punctuală a condamnării represiunii ca „rea” – afirmație

la care oricum subscrie în viața de zi cu zi orice om întreg la cap –, recursul la judecățile morale în istoriografie nu depășește condiția de inadecvare epistemologică benignă.

În al treilea rând, remarcăm finalitatea propagandistică a renunțării la „obiectivism”. Dacă istoricul începe să condamne, înseamnă că imprimă opțiunile sale personale în abordarea trecutului, înseamnă că îl prezintă în conformitate cu valorile sau/și interesele sale actuale, presupuse ca singurele dezirabile social. Expresia elaborată a acestei viziuni a fost prezenteismul american din anii interbelici, care considera că publicului nu trebuia să i se spună tot adevărul, ci numai partea convenabilă politic. Ultima consecință logică ar fi așadar instrumentalizarea politico-ideologică a istoriografiei, posibilă, iată, nu numai în termeni totalitari dar și declarativ democratici. În discuția pe care o consemnăm, Cosmin Popa nu a negat ca ar împărtăși tratarea prezenteistă, chiar din contra. S-a situat în acest fel în grila de interpretare a unui „fundamentalism anticomunist” care nu este decât propagandă de factură comunistă cu semn contrar. Faptul că a invocat tocmai „obiectivismul” – termen întrebuințat și de politrucii din perioada comunistă –, constituie un simptom involuntar al acestei identități de substanță între cele două forme de partizanat istoriografic.

Cosmin Popa a publicat un singur volum de vreo nouă ani, așa încât nu atât din partea sa ne putem aștepta la producții periculoase sub aspectul angajamentului etico-politic în istoriografie. Cum spuneam însă, profesiunea lui de credință (ne)științifică nu este singulară. Ea se integrează unui curent nu foarte consistent analitic dar destul de agresiv, reprezentat inclusiv de persoane în poziții de influență, curent care nu-i exclus să capete un anume „drept de cetate” în câmpul profesional. Nu le contestăm noilor „prezenteiști” dreptul să existe și să se exprime după cum și cât știu. Ceea ce urmărim prin astfel de note critice este plasarea concepției lor în cadrul teoretic corect, pentru ca propaganda să nu transgreseze insidios în istoriografie, revendicând ilegal statutul de știință.

Alexandru Mamina

În data de 17 februarie 2011, „Atelierul pentru studiul ideilor politice contemporane” din cadrul Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” a găzduit conferința lui Vasile Ernu (scriitor), *Orientări politice în Rusia actuală: partide și grupuri de reflecție*. A fost o bună ocazie de a cunoaște anumite aspecte ale fenomenului politic rus (și sovietic) în specificitatea sa față de cel occidental, de la cineva care, prin istoria personală, este familiarizat cu problematica „de la sursă”.

Prezentarea a avut ceea ce am putea desemna drept caracteristicile oralității scriitoricești, care se desfășoară nu atât după o structură discursivă riguroasă, cât în funcție de sugestiile tematice care intervin pe parcursul expunerii, cu paranteze și schimbări de plan. Ca atare, expunerea nu a fost foarte omogenă – în sensul

sistematizării științifice –, dar asta nu înseamnă că nu a fost totuși coerentă. Parantezele respective nu au pierdut ideea originară, ba chiar mai mult, au avut o funcție euristică implicită în măsura în care au oferit sugestii de reflecție pentru aprofundarea chestiunilor.

Reținem acum două abordări ce ni s-au părut interesante și fecunde analitic. Prima privește organizarea și funcționarea elitelor în cadrul politic rus și sovietic, iar a doua – semnificația „literaturii”, a discursului în acest cadru.

În legătură cu elitele, conferențiarul a arătat că în Rusia acestea nu s-au precizat în primul rând prin statutul material și cultural privat, ca în Occident, ci în contextul relației funcționale cu puterea statală, care a fost așadar în general preponderentă față de „societatea civilă”. A mai arătat, de asemenea, că în componența elitelor se poate discerne statistic un raport fluctuant între „civili” (activiști de partid, oameni de afaceri) și „militari” (militari propriu-zisi, dar poate mai ales foști membri ai serviciilor de informații). Sunt situații de natură să explice sistemic fenomene particulare precum preponderența unui partid prezidențial corporatist – Rusia Unită –, sau contrareacția a ceea ce s-a numit „complexul militaro-industrial”, reprezentat *par excellence* de Vladimir Putin, împotriva oligarhilor din vremea lui Boris Eltsin.

Incitante ni s-au părut îndeosebi considerațiile lui Vasile Ernu despre importanța „cuvintelor” în Rusia și Uniunea Sovietică. Din punctul său de vedere, dacă în Occident factorul cel mai eficient sunt banii, în Rusia sunt „cuvintele”, adică aserțiunile intelectuale (ideologice), care au influență și forță socială efectivă. Comunismul ar fi dispărut, astfel, pe fondul inflației de „cuvinte”, atunci când acestea și-au pierdut valoarea și oamenii nu au mai crezut în ele. De aici și vocația politică a intelectualilor, de la nihiliști și slavofili până la dizidenții anticomuniști, respectiv înverșunarea funciară a puterii de a-i îndepărta pe cei care o contestă. Evident, teza suportă amendări. Ea surprinde însă nu mai puțin importanța instituțională a „hegemoniei culturale” (concept gramscian foarte aplicabil aici), ca și o trăsătură mentală fundamentală a rușilor, înclinați către viziunile de tip ideal, conforme absolutului. Amintim ce remarca la un moment dat Nikolai Berdiaev, anume că atunci când se strâng la masă rușii încep inevitabil să vorbească despre Dumnezeu.

Prin informație și deschiderile interpretative, conferința lui Vasile Ernu a confirmat beneficiile multiperspectivității în cercetarea istorică și nu numai. Este concluzia de metodă ce se poate desprinde.

Alexandru Mamina

Locul și rolul lui Mihail S. Gorbaciov în evoluția relațiilor internaționale la sfârșitul secolului al XX-lea a constituit subiectul unei dezbateri organizate de către „Centrul de Studii Ruse și Sovietice”, din componența Institutului Național pentru

Studiul Totalitarismului (INST) al Academiei Române. O dezbatere prilejuită de cea de-a 80-a aniversare a zilei de naștere a primului președinte al URSS, la 2 martie 2011, și intitulată sugestiv *Rolul lui Mihail Gorbaciov în sfârșitul unui „secol scurt”*. Problema destrămării Uniunii Sovietice și dispariției sale ca subiect de drept internațional, la 25 decembrie 1991, precum și rolul lui Mihail Gorbaciov, constituie un capitol de istorie contemporană extrem de incitant și plin de mistere, încă neelucidate pe deplin. În clipa în care Mihail S. Gorbaciov și-a prezentat demisia din calitate de președinte al URSS, declara în fața presei și implicit a compatrioților următoarele: „Îmi părăsesc postul cu neliniște. Dar și cu speranță, cu încredere în voi, în înțelepciunea și forța voastră de spirit. Suntem moștenitorii unei mari civilizații și, în prezent, depinde de toți și de fiecare în parte ca ea să renască la o nouă viață, modernă și demnă”. A doua zi, ziarul „Komsomolskaia Pravda” scria: „A făcut tot ce a putut. Și ceea ce s-a făcut nu putea să fie făcut decât de el”. Ziarul „Moskovskaia Pravda” scria, la 26 decembrie 1991, că „perestroika ne-a adus libertatea cuvântului și a gândirii” și, totodată, „perestroika ne-a dăruit și ne-a spulberat multe speranțe”.

Întrebarea și titlul cărții din 1969 a dizidentul sovietic Andrei Amalrik, *Va supraviețui Uniunea Sovietică în 1984?*, avea să primească un răspuns în epoca Gorbaciov. Alegerea lui Mihail Gorbaciov, la 11 martie 1985, în funcția de secretar general al CC al PCUS, a însemnat o nouă etapă în istoria URSS, a Europei Centrale și de Est, precum și în sfera relațiilor internaționale, respectiv începerea unei mișcări în sensul schimbării, dar această schimbare a prins atâta avânt, încât i-a scăpat de sub control. „El a început cu ideea de «uskorenie», adică de accelerare, de grăbire a progresului industrial și tehnologic, pentru că își dăduse seama de faptul că prăpastia dintre Uniunea Sovietică și Occident se adâncise atât de mult, încât, dacă nu se întreprindea ceva, Rusia ar fi sfârșit prin a se depărta într-atât, încât să trebuiască să se supună”, concluziona Oleg Gordievski, unul din cei mai importanți transfugi ai KGB.

În cadrul mesei rotunde dedicate activității politice a ultimului lider al Uniunii Sovietice au susținut comunicări științifice: prof. univ. dr. Gheorghe Stoica, de la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române și Facultatea de Științe Politice a Universității București (*Fundamentul etic și cultural al reformelor lui Mihail Gorbaciov de la sfârșitul sec. al XX-lea*); dr. Aleksandr Vasiliev, secretar II al Ambasadei Federației Ruse la București (*Atitudinea față de Mihail Gorbaciov în Rusia contemporană*); publicistul Corneliu Vlad (*Mihail Gorbaciov. Câștigătorul nu ia nimic*); drd. Ana-Maria Cătănuș, INST (*Andrei Saharov între disidență și perestroika*) și dr. Florin Abraham, INST (*Mihail Gorbaciov și sfârșitul războiului rece: „actor” sau „regizor”? Repere metodologice*).

Discuțiile născute ca urmare a comunicării prof. univ. dr. Gheorghe Stoica, referitoare la pasiunea lui Mihail Gorbaciov pentru activitatea politică și scrierile lui Enrico Berlinguer, liderul comuniștilor italieni, precum și la fundamentul etic și

cultural al reformelor gorbacioviste, au relevat faptul că numirea lui Mihail S. Gorbaciov în funcția de secretar-general al CC al PCUS a fost rodul unei înțelegeri, extrem de discretă în epocă, între Andrei A. Gromâko, ministrul afacerilor externe (MAE) al URSS și unul din veteranii PCUS, și „grupul” care îl susținea pe „Mișa” Gorbaciov. „Înțelegerea” fusese pregătită temeinic la sfârșitul anului 1984, de către reprezentanți ai MAE sovietic și persoane apropiate lui Mihail Gorbaciov, precum Evghenii Primakov (directorul Institutului pentru Orientalistică al Academiei de Științe a URSS), Aleksandr Iakovlev (fost ambasador al URSS în Canada și director al Institutului de Economie Mondială și Relații Internaționale al Academiei de Științe a URSS) și Vladimir A. Kriucikov (locțiitor al președintelui KGB). Un rol extrem de important în perfectarea acestei întâlniri avea să îl joace Anatolii Gromâko, directorul Institutului pentru Africa al Academiei de Științe a URSS, fiul șefului diplomației sovietice. Putem înțelege, astfel, faptul că venirea lui Mihail S. Gorbaciov nu a fost rodul unei întâmplări, mai mult sau mai puțin miraculoase, ci rezultatul unui program, al unei „forțe” care viza reformarea sistemului. S-a evidențiat de asemenea faptul că au existat câteva perioade distincte în istoria procesului de „perestroika”: 1) perioada martie 1985 – ianuarie 1987, desfășurată sub lozinca „mai mult socialism”; 2) perioada 1987–1989, desfășurată sub lozinca „mai multă democrație”; și 3) perioada 1990 – 25 decembrie 1991, caracterizată prin criza și eșecul procesului de „perestroika”. Faptul că PCUS a renunțat, de bunăvoie, la monopolul puterii în URSS avea să devină unul dintre elementele cheie ale destrămării URSS. Cauza prăbușirii PCUS s-a aflat și în sine însuși, în cramponarea de trecut. „Conducerea PCUS s-a supărat pe istorie, pe perestroika, adică a pășit împotriva vieții, fapt pentru care a și fost aspru pedepsită”, scria Aleksandr Iakovlev, unul dintre artizanii „perestroikăi”.

Atitudinea față de Mihail Gorbaciov în Rusia contemporană reprezintă un subiect extrem de interesant, abordat de către dr. Aleksandr Vasiliev, secretar II al Ambasadei Federației Ruse la București, în condițiile în care omul care le-a dăruit libertatea de gândire și exprimare, dreptul la visare, scade în sondajele de opinie la capitolul popularitate. „Unii îl învinuiesc de colapsul Uniunii Sovietice, dar aici sunt părtași și Stalin, cu teroarea și asasinatelor regimului său, și Brejnev, cu stagnarea economică accentuată din timpul regimului său, nu doar Gorbaciov e de vină. Iar dacă Gorbaciov poartă și el o vină, el o împarte cu principalul său rival, Eltsin. Conducerea lui Gorbaciov se deosebește, în favoarea lui, de liderii care au fost înaintea lui și după el, despre Gorbaciov nu ne putem aminti că a făcut lucruri greșite. Gorbaciov nu a distrus Uniunea Sovietică, doar a trădat țara pe care o conducea, pentru că, în calitate de căpitan al țării sale, trebuia să se scufunde odată cu nava. [...] El nu putea să evite colapsul URSS, dar nu trebuia să abandoneze, într-un moment greu, câmpul de bătaie. Poporul poate uneori să ierte sau chiar să-și explice lucruri făcute greșit, dar niciodată nu-l iartă pe trădător”, considera

politologul Boris Kagarlitski, director al Institutului de Studii asupra Globalizării din Moscova.

Mihail Gorbaciov cu cât descoperea mai multe despre vechiul sistem, cu atât mai mult își dădea seama că acesta merita cele mai aspre critici. În plenul Comitetului Central, în 1987, a lansat conceptul de *glasnost* și a criticat aspru epoca Brejnev, caracterizând-o ca fiind fiind una de stagnare. La Plenara Comitetului Central, din 18 februarie 1988, Mihail Gorbaciov declara că „este absolut necesar să se facă deosebire între momentul instaurării efective a socialismului și deformările sale ulterioare... [trebuie ca poporul] să-și poată forma prin instrucție o conștiință istorică corectă”.

Referindu-se la raporturile dintre Kremlin și opoziția antisovietică, cercetătoarea Ana-Maria Cătănuș, a relevat rolul esențial al lui Mihail Gorbaciov în repunerea în drepturi a lui Andrei Saharov, importanța gestului său în plan politic și a imaginii regimului de la Kremlin în ochii opiniei publice interne și internaționale.

Perioada regimului sovietic (1917–1991) a însemnat un recul și în existența uneia dintre națiunile de primă mână ale fostei URSS, respectiv națiunea rusă. Președintele Mihail Gorbaciov nu a rămas insensibil la această trezire la viață a națiunii ruse și a încurajat, în mod deschis, public, renașterea intelectuală și morală a Rusiei. În paginile revistei „Novii Mir” au fost redescoperite scrierile lui Boris Pasternak, Mihail Bulgakov și Aleksandr Soljenițin, iar Serghei Averințev, o figură emblematică a gândirii liberale ruse, a avut responsabilitatea de a regăsi și publica textele gânditorilor ruși din secolul al XIX-lea. În timpul regimului Gorbaciov s-a celebrat cu o pompă extraordinară un mileniu de creștinare a rușilor, a avut loc întâlnirea președintelui Mihail Gorbaciov cu patriarhul Rusiei și cu Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse, la 29 aprilie 1988, urmată de o critică sistemică adusă de Gorbaciov restrângerii libertăților religioase, precum și o restituire a lăcașurilor de cult, multă vreme închise. Acestea reprezintă gesturile unui *câștigător... care va lua nimic*. Mihail Gorbaciov declara, într-un discurs, că „Rusia este ultimul refugiu al spiritualității”.

Participanții la dezbateră dedicată lui Mihail Gorbaciov și rolului său în acel „secol scurt” au adus în discuție faptul că problema națională a fost una dintre bombele cu explozie întârziată care a influențat, în mod substanțial, sfârșitul lumii sovietice. În clipa în care Centrul de la Moscova a intrat în incapacitate de plată și nu a mai putut plăti loialitatea elitelor locale, tendințele separatiste ale subiecților Uniunii Sovietice s-au accentuat. Conform actului de constituire a URSS din decembrie 1922, cele 15 republici unionale aveau dreptul de a ieși oricând din componența URSS, însă fără a se fi stabilit vreo procedură de ieșire. În multitudinea de opinii privind cauzele destrămării Uniunii Sovietice, reține atenția părerea istoricului Dmitri Volkogonov, care consideră că „principalul demolator (ca și creator) al URSS este Lenin, care în 1920, împreună cu adepții săi, a început

să lichideze cea mai progresivă formă de împărțire administrativă a statului – guberniile, constituind în locul lor formațiuni naționale”. Mihail Gorbaciov a considerat, mereu, că cei trei conducători ai celor trei state slave au săvârșit o „greșeală istorică”, punând cele cinci state asiatice (Kazahstan, Kârgârzstan, Uzbekistan, Turkmenistan și Tadjikistan) în fața faptului împlinit, prin acordul de Belovejskaia Pușcia.

Totodată, caracterul fragil al componentei economice a sistemului sovietic a reprezentat, în opinia participanților la dezbateri, un element important al destrămării Uniunii Sovietice. La începutul anilor 1980, cifra cheltuielilor de înarmare ajunsese la circa 20-25% din PIB-ul URSS, ceea ce a împiedicat înscrierea Uniunii Sovietice pe spirala dezvoltării postindustriale. Ponderea producției bunurilor de consum s-a redus considerabil în volumul total al producției industriale sovietice. Spre exemplu, în 1928 aceasta reprezenta 60,5%, în 1940 doar 39%, în anul 1960 era de 27,5%, iar în 1980 ajunsese la 26,2%. În anul 1987 scăzuse la 24,9%. Caracterul utopic al ideologiei s-a dovedit extrem de important în efortul populației de a susține regimul sovietic. Lupta pentru putere și confruntarea între Gorbaciov și Eltsîn a contribuit la erodarea URSS, fără a mai vorbi de acele cedări din arena relațiilor internaționale care au afectat prestigiul și imaginea superputerii sovietice.

Abolirea, la 14 martie 1990, a articolului 6 din Constituția URSS, care făcea din PCUS unicul partid politic autorizat în URSS, avea să genereze apariția unui imens număr de partide politice și mișcări pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice. Alegerea lui Boris Eltsîn ca președinte al Sovietului Suprem al RSFSR, la 29 mai 1990, cu sprijinul discret al lui Aleksandr Iakovlev, a impulsionat lupta pentru afirmarea statului și a națiunii ruse. Ambasadorul american la Moscova era informat de către Ruslan Hasbulatov, numit adjunct al președintelui Boris Eltsîn în iunie 1990, de faptul că Federația Rusă urma să fie succesoarea Uniunii Sovietice și că viitoarea organizare a spațiului sovietic însemna o confederație liberă, dominată de Rusia, iar Mihail Gorbaciov trebuia distrus deoarece le stătea în cale. La 25 decembrie 1991, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste a încetat să mai existe iar locul ei avea să fie luat de o serie de state, dintre care cel mai important avea să se dovedească, în perspectiva secolului al XXI-lea, Federația Rusă. Începea „epoca Boris Eltsîn”, generatoare de mari turbulențe economice, sociale și politice, care îl vor determina pe Aleksandr Soljenișin să scrie: „«Chestiunea rusă» la sfârșit de secol XX se pune pentru poporul nostru în termeni fără echivoc: a fi sau a nu fi”.

Dezbateri organizată de către Centrul de Studii Ruse și Sovietice, referitoare la *Rolul lui Mihail Gorbaciov în sfârșitul unui „secol scurt”*, a relevat faptul că istoria destrămării Imperiului sovietic este strâns legată de personalitatea extrem de complexă a ultimului lider sovietic, un câștigător... care nu a luat nimic, însă a oferit enorm omenirii.

În zilele de 9 și 10 iunie 2011, în organizarea Academiei Române, s-au desfășurat în localitatea General Berthelot, lucrările Grupului de istorici francezi și români consacrate *Relațiilor româno-franceze între 1870-1914*. A fost o reuniune într-o tradiție care datează deja din 1990, având ca scop, în fond, un demers de cercetare comparativ din perspectivă diacronică.

De partea franceză amintim, în primul rând, comunicarea lui Jean-Paul Bled, *François Ferdinand et la Roumanie*, în care autorul nu numai că a prezentat poziția principelui moștenitor al Austro-Ungariei în problema naționalităților, subliniind atitudinea lui mai favorabilă față de români decât față de maghiari (a susținut de pildă federalismul etnic propus de Aurel C. Popovici), dar a avansat și unele ipoteze interesante care să explice poziția respectivă. Astfel, Jean-Paul Bled aprecia că în opțiunile lui Franz Ferdinand se poate sesiza inclusiv o formă de revoltă imaginară față de politica unchiului său, împăratul Franz Joseph, datorată faptului că acesta nu i-a acceptat niciodată soția decât la un nivel de reprezentare protocolară inferior și ultimei arhiducese, în timp ce Carol I al României a primit-o în vizită cu tot respectul de care nu se bucura la Viena. Este, evident, numai unul dintre elementele pe care le-a avut în vedere autorul, dar pe care îl menționăm pentru caracterul său insolit.

Amintim, de asemenea, comunicarea lui Anne-Marie Cassoly Vogt, *Berthelot et les lieux de la mémoire des victimes roumaines de la Grande Guerre*, despre o chestiune mai puțin tratată, și anume situația prizonierilor români duși de germani în Alsacia, mai precis despre condițiile de viață și muncă la care au fost supuși, sensibil mai grele decât cele impuse altor prizonieri de război. Din comunicare și discuții a reieșit că acest comportament al gardienilor germani ar putea fi explicat printr-un sentiment de încredere trădată, dar și printr-o atitudine de rasă superioară, specific celor care se credeau destinați să răspândească *die Kultur* în toată lumea, față de reprezentanții rasei latine inferioare.

Aud Ait Kaci Ali, *Carol I et les guerres balkaniques*, și Jean-Noël Grandhomme, *La France et la Roumanie dans la crise de juillet 1914*, au abordat – cum reiese chiar din titlul materialelor – chestiuni de istorie diplomatică, remarcând rolul de putere zonală și de mediator pe care a încercat să-l joace România, îndeosebi prin prisma relației cu Germania. Au fost comunicări la un nivel de cunoaștere a problemicii așa cum în România, în special printre studenții și istoricii mai tineri, se întâlnește din păcate tot mai rar.

De partea română semnalăm prezentările lui Dan Berindei, *Le Petit Paris*, și Georgiana Vătăjelu, *Les échanges culturelles, une constante des relations franco-roumaines, 1870-1914*, care au ordonat un material foarte divers, expunând de o manieră sintetică specificul existenței urbane, respectiv conținutul activității culturale din perioada numită *La Belle Époque*. A fost vorba de o perioadă de dezvoltare, întemeiată însă într-o măsură importantă pe exploatarea muncii

țărănimii, care a ajuns în acest fel să perceapă orașul ca pe un mediu străin și să-i considere pe orășeni „domni”.

Dincolo de *ce* s-a spus, o mențiune trebuie făcută despre *cum* s-a spus: a fost un colocviu al dialogului amabil, chiar amical, în care nici un vorbitor nu a practicat tonul rezolut, în care observațiile au fost făcute și primite cu toată disponibilitatea pentru înțelegerea reciprocă. Această atmosferă, pe care am putea-o numi *à la française*, este suficient de rar întâlnită la noi, pentru a o semnala ori de câte ori o întâlnim.

Alexandru Mamina

Revista „Annales. Histoire, Sciences sociales”, n° 1, 2011, tratează o temă oarecum insolită în istoriografie: mediul înconjurător, sau mai exact relaționarea omului cu mediul. Un articol reprezentativ este cel publicat de Alice Ingold, *Gouverner les eaux courantes en France au XIXe siècle. Administration, droits et savoirs*, în care autoarea prezintă diferitele concepții și interese care s-au confruntat cu privire la proprietatea și administrarea apelor curente, adică apele pe care nu se putea naviga. Ea consemnează astfel patru mari concepții: prima includea cursurile de apă minore în domeniul public; a doua le acorda în proprietate riveranilor; a treia atribuia proprietatea asupra albiei riveranilor, în timp ce apa intra în categoria *res communis* – lucrurile care nu aparțineau nimănui și erau folosite în comun; a patra înscria cursurile de apă în întregime în *res communis*. Aceste concepții sunt urmărite apoi în contextul disputelor din epocă, în care s-au antrenat prefecții, tribunalele și comunitățile, localnicii, societățile științifice și hidrologii, fiecare invocând drepturi sau competențe.

Întrucât se ocupă de o problemă specializată și cu relevanță aproape exclusiv franceză, articolul nu trezește prin el însuși un interes deosebit pentru istoricii din afara Hexagonului. Poate să-i intereseze mai degrabă pe specialiștii în dreptul sau jurisprudența mediului. Am ales totuși să-l semnalăm din două considerente cu valoare generală. În primul rând pentru că este un exemplu de metodă, în sensul inserării dezbaterilor principiale în cadrul relațiilor sociale în care ele s-au obiectivat. În acest fel, analiza dobândește cumva greutatea realității concrete. În al doilea rând deoarece articolul ni se pare simptomatic pentru ceea ce înseamnă o istoriografie „vie”, conectată la prezent, cum de altfel este întregul număr al revistei. Chestiunile care pot să apară altora ca lipsite de semnificație sunt actuale în Franța, cum reiese chiar din prezentarea lui Alice Ingold, care semnalează preocuparea Consiliului de Stat din zilele noastre pentru „gestiunea integrată” a apei.

Nu dorim să promovăm un pragmatism rău înțeles, care să aservească studiul istoric vreunei comenzi, fie publică sau privată. Nu contestăm importanța pentru cunoaștere a unor teme străine de interesul momentului. Dar considerăm că o istoriografie care „trăiește”, care este conectată la ceea ce preocupă comunitatea și care încearcă să reflecteze analitic asupra preocupării respective, își asumă și proiecte de cercetare de actualitate. Este de altminteri singura modalitate prin care istoricii ajung să aibă un oarecare impact social, nelăsând locul impostorilor intelectuali care viciază spațiul public.

Alexandru Mamina

Din „Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, II (2010), amintim articolul lui Bogdan-Petru Maleon, *A Crowning in Constantinople on August 1st, 1203 and Its Significations*, consacrat ceremoniei prin care Isaac al II-lea a revenit pe tron, alături de fiul său Alexios al IV-lea, cu sprijinul cruciaților ajunși la Constantinopol. Este un studiu subsumabil ca intenție istoriei imaginarului politic. Autorul prezintă astfel concepția bizantină privitoare la legitimarea puterii imperiale, consemnând completarea modului de alegere specific roman – prin acceptul senatului, armatei și poporului – cu ritualul confirmării creștine de către patriarh, care a dobândit o pondere tot mai însemnată, în contextul restrângerii dreptului la succesiune potrivit principiului porfirogenezei. Observă totodată diferențele de viziune între bizantini – pentru care politica era o afacere de stat, cu intrigi și regroupări pragmatice – și occidentali – la care apărea și norma socială a fidelității feudale. Din această perspectivă, încoronarea din 1203, prin faptul că s-a realizat cu intervenția factorului extern, a constituit un moment de criză, care a lărgit falia dintre conducători și popor amenințând existența statului ca atare.

Articolul este fără îndoială interesant pentru orice analist al fenomenului politic, atâta timp cât se referă la chestiuni cu semnificație generală precum puterea și legitimitatea, care în diverse accepțiuni se regăsesc în toate epocile și societățile. Totuși, conținutul nu corespunde decât parțial temei din titlu, mai mult de jumătate fiind o istorisire pozitivistă a evenimentelor din Bizanț. Aici contextualizarea se lărgeste până la a deveni obiect al cercetării.

Alexandru Mamina

„Acta Moldaviae Septentrionalis”, VII-VII, 2009, și IX, 2010. Din bogatul și inegalul sumar al periodicului științific editat de Muzeul Județean Botoșani, structurat în grupaje tematice dedicate istoriei și arheologiei locale și regionale, dar și contribuțiilor cu tematică generală referitoare la epocile medie, modernă și contemporană, remarcăm contribuția semnată de Dan Prodan, *Etapale bibliografiei binominale Alexandru Ioan Cuza – Unirea din 1859*, părțile I (p. 157-167) și II (p. 146-187). Sunt interesante criteriile cronologice propuse de autor pentru stabilirea etapelor de studiu al biografiei lui Alexandru Ioan Cuza și a evenimentelor din deceniul 1856-1866. Etapele stabilite de Dan Prodan sunt delimitate fie de evenimente științifice – perioada 1856-1903 (anul apariției monografiei lui A. D. Xenopol) și 1903-1928 (intrarea arhivei Alexandru Ioan Cuza în circuitul științific) –, fie de evenimente politice majore ce au influențat modalitățile de tratare a temei științifice (perioadele 1928-1948, 1948-1990, 1990-2009). Majoritatea lucrărilor selectate de Dan Prodan pentru a fi incluse în „bibliografia binominală” au apărut în timpul perioadei 1948-1989, acestea fiind introduse și ca o rubrică separată în *Bibliografia istorică a României*. Contribuția istoricului

botoșănean este utilă pentru studiul istoriei moderne a României și prin împărțirea lucrărilor după criteriul tematic în categorii și subcategorii.

Bogdan Popa

„Transylvanian Review”, Vol. XIX, Supplement No. 4, 2010. Identity Projects and Processes in the Romanian Space, 19th–20th Centuries, edited by Viorel Achim. Publicația cuprinde douăsprezece articole în patru grupaje tematice (*The Romanian Abolitionism; Identity Movements in the 20th Century Romania; Press and Politics; Challenges of Modernity*). Remarcăm articolul scris de Raluca Tomi, intitulat *The French Influence over Abolitionism in the Romanian Principalities* (p. 9-22), ca pe o salutară încercare de a așeza mișcarea aboliționistă din spațiul românesc în contextul epocii, dar mai ales ca o contribuție la cunoașterea detaliată a istoriei elitelor modernizatoare din secolul al XIX-lea. Articolul Venerei Achim (*The Policy of Settling Gypsy Blacksmiths in Wallachian Villages, 1831-1848*, p. 37-49) aduce în discuție contribuția unei categorii de meșteșugari cu un rol important în economia bazată pe agricultură, deși, după cum arată autoarea, nu neapărat calitatea ci prețul era mai important pentru populația rurală românească. Concluzia autoarei este că procesul de sedentarizare a fierarilor țigani în satele din Țara Românească a reprezentat un semn de coerență politico-economică din partea statului, preocupat ca fiecare așezare să beneficieze de prezența unui astfel de meșteșugar.

Bogdan Popa

LIVIU BRĂTESCU (coord.), *Liberalismul românesc și valențele sale europene*, Iași, Editura Pim, 2010, 272 p.

În ultima vreme preocupările pentru cercetarea curentelor politice din România beneficiază de o atenție deosebită din partea specialiștilor. După *Liberalismul românesc. Tendințe, structuri, personalități*, ce face obiectul numărului 1-4/2005 al periodicului „Buletinul Fundației Academice A. D. Xenopol” din Iași (XIII), colecția *Xenopoliana*, editori Liviu Brătescu și Ovidiu Buruiană, în 2008 vedea lumina tiparului volumul dedicat cercetării curentului conservator: *Conservatorismul românesc. Origini, evoluții, perspective*, coord. Liviu Brătescu și Mihai Chiper, pentru ca în 2010 liberalismul românesc să beneficieze de o nouă abordare, de data aceasta privit dintr-o perspectivă europeană.

Volumul este structurat în patru teme: *Modern, adică liberal; Liberalismul fiecăruia; Liberalismul văzut de afară și Liberalisme recente*. Fiecare dintre ele beneficiază de tratarea unor specialiști recunoscuți, cercetători și cadre didactice universitare, istorici, sociologi, politologi, filosofi, juriști, de la prestigioase centre universitare și institute de cercetare din țară și din străinătate. În cadrul primei teme remarcăm studiul intitulat *Naționalism și liberalism la mijlocul secolului XIX*, semnat de Cristina Matiuță. Autoarea urmărește liberalismul și naționalismul, două concepte ale căror manifestări și-au pus amprenta asupra modernizării social-politice în Europa. În vreme ce în vestul continentului liberalismul s-a afirmat ca o ideologie a burgheziei în lupta cu Vechiul Regim, în centrul și sud-estul Europei se manifesta ca parte a luptei pentru autodeterminare națională. Autoarea subliniază faptul că în spațiul românesc, „revoluția de la 1848 a fost una radical-naționalistă” (p. 36), care, indiferent de deosebirile existente, „a stat sub semnul liberalismului” (p. 44).

Studiul semnat de Mihail Radu Solcan, aflat în deschiderea celei de-a doua teme, analizează felul în care prima etapă a liberalismului românesc se reflectă în opera istoricului francez Elias Regnault. În continuare istoricul Sorin Radu se oprește cu cercetarea asupra reformei electorale, mai precis asupra chestiunii votului universal în viziunea lui Ion Heliade Rădulescu, pornind de la broșura acestuia, *Votul universal și revotul universal*. Autorul ajunge la concluzia că în vreme ce limbajul politic al lui Ion Heliade Rădulescu era liberal, adaptat epocii în care trăia, el manifesta o viziune conservatoare atunci când se referea la reîntoarcerea la vremurile trecute. Deosebit de interesant ni se pare studiul lui Liviu

Brătescu consacrat lui I. C. Brătianu și primelor forme de manifestare ale liberalismului românesc. Autorul urmărește activitatea politică a lui Brătianu și a colaboratorilor lui în vederea realizării Unirii și în primii ani după înfăptuirea ei, motivele care l-au determinat să aleagă alt drum, despărțindu-se de Alexandru Ioan Cuza, lupta pentru punerea în practică a programului politic în perioada 1866-1875, cât și starea de veghe permanentă a politicianului, atent la toate semnalele venite din interior și din exterior. Studiul constituie o jalonare atentă și critică a parcursului politicianului I. C. Brătianu, de la revoluționar la doctrinar al liberalismului românesc. Ultimele studii sunt dedicate lui Manolache Costache Epureanu și Victor Slăvescu, doi liberali care au trăit și s-au manifestat la distanță de peste jumătate de secol unul de altul.

Cea de-a treia temă pune în discuție diferite variante ale liberalismului european, de la cel german la cel finlandez, și încearcă să stabilească raportul dintre liberalism și autonomie, din perspectiva provocărilor globale. Ultimul grupaj de studii este dedicat liberalismelor recente, în care este tratat liberalismul interbelic, dar și cel de după 1989. Remarcăm studiul dedicat dimensiunii liberale a rezistenței anticomuniste, subiect deopotrivă de interesant și incitant.

Prin conținut, tematică și abordare, volumul de față, fără îndoială un eveniment editorial, se adresează deopotrivă istoricilor, politologilor și tuturor celor interesați de evoluția ideilor liberale în spațiul românesc.

Daniela Bușă

Cum în societatea românească de azi privirile opiniei publice nu par să mai fie întoarse către lecțiile trecutului, ci către un viitor încă neconturat, considerăm că nevoia de a dezbate conturarea doctrinelor politice în decursul ultimelor două secole este imperioasă, cu atât mai mult cu cât se observă transformări fundamentale în evoluția conceptelor politice.

Volumul de față este una dintre contribuțiile menite să clarifice aceste transformări fundamentale. Liberalismul românesc se află astăzi în fața provocărilor viitorului, în care trebuie să integreze însă un trecut fără doar și poate glorios. Nu este și punctul de vedere al lui Valeriu Stoica și Dragoș Paul Aligică (*Liberalismul românesc, o dezbatere mereu amânată*, p. 237-247), care susțin că este momentul depășirii veritabilului complex reprezentat de ideea de „partid al Brătienilor” și alinierea la cerințele politicii actuale (p. 246-247).

Totuși, o asemenea desprindere ar anula tocmai capitalul simbolic pe care liberalii actuali îl pot obține din experiențele trecutului (vezi studiul lui Ioan Stanomir despre *Dimensiunea liberală a rezistenței anticomuniste*, p. 224-236, unde autorul citează masiv din Mihai Fărcășanu).

Interesant este și studiul lui Ovidiu Buruiană (*Ideea de „partid” în gândirea intelectualilor români din perioada interbelică*, p. 212-223), care propune un

interesant proiect de istorie socială: cercetarea „partidului” ca atare și nu a liderilor sau politicilor din deceniile dintre cele două războaie mondiale.

De actualitate, scrisă dintr-o perspectivă destul de angajată politic, este contribuția lui Nicolae Lupașcu, *Partidul Național Liberal în campania pentru alegerile parlamentare din 2008* (p. 248-263). De la modelele actuale de evaluare lucidă a performanțelor electorale se poate face pasul către anunțata istorie socială a partidului liberal.

Volumul coordonat de Liviu Brătescu, autor al unui studiu despre transformarea lui I. C. Brătianu din „revoluționar” în „lider și constructor” al P.N.L. și României (*I. C. Brătianu și primele forme de manifestare ale liberalismului românesc*, p. 71-93), reprezintă un demers științific binevenit în contextul istoriografic actual. Cercetarea, printr-o veritabilă muncă de echipă, a cât mai multor aspecte ale trecutului și prezentului (modernizarea, naționalismul, liderii, partidul însuși, comparațiile externe, poziționarea actuală a liberalismului românesc pe scena politică) are rolul de a sublinia multitudinea aspectelor ce trebuie avute în vedere în studierea unui partid politic.

Bogdan Popa

VENERA ACHIM și RALUCA TOMI în colaborare cu FLORINA MANUELA CONSTANTIN (culegere editată de), *Documente de arhivă privind robia Țiganilor. Epoca dezrobirii*, București, Editura Academiei Române, 2010, 282 p.

Documente de arhivă privind robia Țiganilor. Epoca dezrobirii constituie materializarea activității de cercetare desfășurată în cadrul grantului intitulat *Problema Țiganilor în România în secolul al XIX-lea. Instituția robiei, mișcarea abolitionistă și emanciparea Țiganilor*, proiect finanțat de CNCIS și realizat de un inimos colectiv de cercetători de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, condus de Viorel Achim.

Volumul de față aduce în atenția specialiștilor o problemă, dacă nu ignorată, cel puțin marginalizată sau abordată tangențial și minimal. Instituție prezentă în peisajul social al celor două principate încă din secolul al XIV-lea, robia și-a perpetuat existența până în 1855 în Moldova, respectiv 1856 în Țara Românească. Cu câțiva ani înainte de înfăptuirea unirii din 1859, când s-a produs emanciparea ultimei categorii a robilor, cei ai particularilor, problema privea aproximativ 250 000 de oameni, adică 7% din populația principatelor. Ca atare, documentele cuprinse în volum privesc perioada 1831-1859, respectiv primele măsuri de natură legislativă și administrativă adoptate în direcția „îmbunătățirii soartei Țiganilor statului”, legislația privind dezrobirea robilor statului, ai mănăstirilor și în final a celor deținuți de particulari. În ceea ce privește limita superioară a documentației, extinsă cu câțiva ani peste data abolirii, cele două editoare precizează că a fost impusă de existența unor categorii de foști robi care „încă beneficiau de un regim juridic și fiscal special, de natură să le faciliteze integrarea în comunitățile rurale unde fuseseră așezați” (p. VII).

Volumul însumează 235 de documente, provenite cu precădere din fondurile Arhivelor Naționale Istorie Centrale, cărora li se adaugă alte documente din Direcțiile Județene ale Arhivelor Naționale din Vâlcea, Argeș, Dolj, Iași, dar și din fondul de Manuscrise al Bibliotecii Academiei Române. Documentele sunt precedate de un *Cuvânt înainte* și lista cu rezumatele lor, în limbile română și engleză. Culegerea este completată de un glosar de termeni arhaici și de regionalisme, extrem de util, care facilitează parcurgerea și înțelegerea documentelor, de un indice de nume de persoane, localități și materii (cu trimitere la numărul documentului) și o *Anexă* cu 12 facsimile menite a ilustra varietatea tipurilor de documente în ceea ce privește forma și grafia. Documentele, ordonate cronologic, sunt în limba română, scrise în alfabetul de tranziție, intervenția în text a editorilor limitându-se la câteva semne ortografice.

Ținem să remarcăm problematica diversă a documentelor prezentate în volum, de la aspecte socio-economice și juridice, la viața de familie, cu evenimente și obiceiuri, până la tabele statistice ca instrumente de lucru. Volumul constituie, așa cum precizează pe bună dreptate cele două editoare în *Cuvântul înainte*, „o oglindă a modului în care societatea românească, în ansamblu, și elita românească, în particular, s-au raportat la robia Țiganilor” (p. VII).

Corpusul de documente are un merit triplu, cel de a fi inedit, de a fi singurul cu această tematică din istoriografia română și de a oferi o informație originală, bogată și diversă asupra chestiunii robiei Țiganilor și a dezrobirii lor, dar și asupra aspectelor și realităților pe care le implica existența și funcționarea instituției în cadrul societății. Culegerea vine în completarea altor apariții editoriale, este adevărat, încă puține, care abordează aspecte economico-sociale din epoca de început a modernității românilor. Ea pune în circulație un valoros material documentar, care se adresează nu numai comunității istoricilor, ci și sociologilor, juriștilor, antropologilor, lingviștilor, dar și publicului interesat de elucidarea unor aspecte și probleme privind istoria modernă a românilor.

O mențiune specială merită cele două editoare pentru abnegația și dăruirea de care au dat dovadă pe parcursul documentării și pregătirii pentru tipar a volumului. În acest sens, deși au avut de înfruntat numeroase dificultăți și obstacole, impuse de alfabetul de tranziție, domniile lor au reușit să ofere o prețioasă bază documentară pentru cei interesați de instituția robiei și de viața socială din țările române în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Daniela Bușă

BOGDAN MURGESCU, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iași, Polirom, 2010, 528 p.

Lucrarea lui Bogdan Murgescu este, fără îndoială, o realizare importantă a istoriografiei românești din ultimii ani. Cantitatea mare de informație, seriozitatea documentării și claritatea expunerii ce caracterizează volumul de față reprezintă de altminteri marca autorului, a cărui gândire cumulativă și aplicată îl recomandă drept istoric al economiei *par excellence*.

Sub aspectul meritelor lucrării, reținem două chestiuni de metodă. Prima privește extinderea temporală a cercetării pe cinci secole, prin corelarea conceptului de „durată lungă” al lui Fernand Braudel cu acela de „sistem mondial” al lui Immanuel Wallerstein. Se deschide astfel o perspectivă de înțelegere structurală a evoluției economice românești, integrată într-o procesualitate diacronică. A doua chestiune, legată eficient de prima, se referă la utilizarea sistematică a criteriului analitic comparativ, prin prezentarea situației din societatea românească față de a altor societăți-etalon: sârbă, daneză și irlandeză. Valoarea analitică a acestora rezidă în îmbinarea indicatorilor materiali (economia) cu cei culturali (confesiunea). Aici autorul se detașează întrucâtva de teza weberiană consacrată, susținând că importanța confesiunii nu a constat atât în inducerea unei etici a muncii deosebite, cât în accelerarea alfabetizării (p. 98). Prin această abordare, perspectiva diacronică este completată cu cea sincronică. Dacă prima permite formularea unor considerații teoretice, a doua oferă materialul faptic pentru considerațiile respective.

Pe atare bază de studiu foarte amplă, Bogdan Murgescu avansează interpretări generale evident corecte, cum ar fi aceea că în istoria economică românească structura socială din mediul rural, cu impact în structura cererii, precum și productivitatea redusă din agricultură, au periclitat „congenital” creșterea demografică, urbanizarea și dezvoltarea în ansamblu (p. 98, 129, 272). El observă totodată că în precizarea situației economice au contat nu numai condițiile obiective, ci și factorii subiectivi, cu trimitere la responsabilitatea conducătorilor din diferite epoci (p. 268-269, 402). Sunt lucruri pe care ca idee le știu mulți, dar cărora autorul le relevă cu date conținutul substanțial.

Remarcăm de asemenea tratarea polemică a unor probleme, benefică în măsura în care înlătură anumite clișee sau măcar relativizează unele concluzii acceptate până acum fără nuanțările necesare. Amintim aici evaluarea consecințelor economice ale Tratatului de la Adrianopol și aprecierea politicii protecționiste a Partidului Național Liberal. În legătură cu Tratatul de la Adrianopol, autorul arată că nu a avut importanța care i se atribuie cel puțin de la Ștefan Zeletin încoace, exporturile crescând semnificativ abia după 1860 (p. 117). Despre protecționismul liberal, concretizat în tarife vamale ridicate și într-o tendință către „autarhie”, el afirmă că a fost un eșec. Prin deconectarea de la circuitele economice internaționale și prin repartitia defectuoasă a cheltuielilor, statul mai degrabă ar fi inhibat dezvoltarea și în particular industrializarea (p. 197, 254, 307).

Utilă fie și doar euristic, intenția polemică riscă uneori să piardă la rândul ei nuanțele, ajungând la concluzii discutabile sau chiar greșite. Astfel, faptul că exporturile au crescut semnificativ abia după 1860 nu exclude o anumită creștere după 1829. Între 1837-1849, exportul cu cereale al Moldovei a sporit de la 148 563, la 356 574 chile (cf. Gheorghe Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*, p. 206). Mai mult decât atât, importanța economică dar și politică a Tratatului de la Adrianopol a decurs nu numai din activitatea comercială efectivă pe care a generat-o, ci și din *posibilitatea* schimburilor pe care a deschis-o, care a determinat apoi o serie de reorientări interne și

internaționale. Protecționismul liberal („vintilismul” – cum îl desemnează Bogdan Murgescu pentru anii 1920), nu a constatat numai în tarife vamale ridicate, dar și în legi de încurajare a industriei naționale – de la aceea din 1888 până la Legea minelor din 1924, statul stimulând așadar prin legislație producția. „Deconectarea de la circuitele economice internaționale” – văzută drept o cauză a acumulării decalajelor – a intervenit în conjunctura lipsei de capital la nivel european după primul război mondial, care a impus valorificarea prioritară a capacităților autohtone. (Amintim aici analiza clasică a lui John Maynard Keynes asupra „consecințelor economice ale păcii”.) De asemenea, este discutabil dacă o conectare masivă la circuitul economic internațional, în condițiile în care România avea o balanță comercială deficitară și probleme financiare, ar fi constituit realmente un factor de progres. Faptul că statul a funcționat deficitar și a irosit resursele nu angajează – credem noi – semnificația principal pozitivă a politicii „prin noi înșine”.

Principală scădere a lucrării decurge tocmai din „economismul” ei, adică din tendința de a evalua lucrurile exclusiv prin prisma argumentelor de eficiență materială, care poate să denatureze esența fenomenelor. Un exemplu îl oferă afirmația potrivit căreia, după criteriile lumii actuale, decizia României de a intra în război în 1916 apare ca o „teribilă eroare istorică” (p. 225). Dincolo de conținutul ei contrafactual, o astfel de afirmație pierde din vedere că motivațiile sociale nu se reduc la raționalitatea economică – nici pentru lumea de atunci, nici pentru lumea de acum. Ceea ce poată să pară „nerentabil” în logică economică, devine rezonabil și chiar necesar din perspectivă politică sau culturală. Nici unul dintre factori nu poate fi abstras din context și ipostaziat în mod legitim drept criteriu interpretativ unic. La fel de nesustenabilă ni se pare și afirmația că nu independența în sine este importantă, ci funcționarea performantă a aparatului de stat (p. 97). E indiscutabil că independența fără funcționarea performantă a statului nu asigură prin ea însăși dezvoltarea economică, dar la fel de indiscutabil este că dezvoltare economică în absența independenței nu se poate, cel puțin pe termen mediu și lung. Toate țările industrializate au fost și sunt țări independente. E ciudat cum autorul, ca istoric al economiei, nu a remarcat împrejurarea că Banca Națională a României s-a înființat în 1880, deci abia după obținerea independenței.

Criticele noastre vizează conținutul și sensul unor interpretări. Rămân însă apreciable materialul informațional bogat și mai ales demersul metodic, înnoitor în istoriografia română.

Alexandru Mamina

MIHAI COJOCARIU, *Zimbrul și vulturul. Cercetări privitoare la Unirea Principatelor*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, 242 p.

Studiile reunite în volumul de față sunt consacrate unor chestiuni mai puțin cunoscute din epoca Unirii, cum ar fi lucrările de propagandă antiunionistă (*Istoria Moldovei pe timp de 500 ani*, a lui Manolachi Drăghici), candidatura la tronul Moldovei a unor perdanți (Petre P. Mavrogheni), problema evreiască, implicarea masoneriei, unele procese de presă etc. Sunt chestiuni mai puțin tratate până acum – chiar și cele referitoare la evrei și la masoni –, pentru că istoriografia română s-a interesat cu precădere de marele curent al evenimentelor pe „albia ideii naționale”, care a dus la Unirea din 1859 și apoi la transformările din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Este marea tradiție istoriografică începută cu Alexandru D. Xenopol, continuată de Eugen Lovinescu, până la Constantin C. Giurescu, Gheorghe Platon și Dan Berindei. Justificarea și meritele acestei tradiții nu diminuează însă interesul unor studii colaterale precum cele ale lui Mihai Cojocariu, care completează imaginea unui tablou mozaicat.

De altminteri, chiar și temele mai punctuale analizate în lucrare, dintr-o perspectivă pozitivistă, conțin un anume potențial de generalizare, relevant pentru situația de ansamblu a societății românești. Este, de pildă, cazul studiului despre candidatura lui Petre P. Mavrogheni, în care se prezintă de fapt funcționarea unui sistem de relații sociale la nivelul elitei, cu interesele și intervențiile dinăuntru și

dinafara țării (p. 109-129). Oarecum în același sens poate fi amintită analiza procesului de presă dintre Mihail Kogălniceanu și Dimitrie Danu – primul de acest fel din istoria Moldovei –, în care se pot discerne nu numai rivalitățile politice subtextuale, dar și rețelele de influență, practicile și moravurile vremii (p. 155-181).

De asemenea, problema evreiască este tratată nu în sine – manieră păgubitoare prin aceea că denaturează inevitabil concluziile –, ci prin raportare la cadrul social și mental al epocii, evidențiind atitudinile și motivațiile românilor și ale evreilor în egală măsură. Astfel, autorul arată că ostilitatea față de evrei corespundea unei neîncrederi față de străini în general, incluzându-i aici spre exemplu și pe greci, pe fondul contradicției dintre programul național românesc și acțiunea străinilor – cei mai mulți supuși ai altor state –, care favoriza ingerința marilor puteri (p. 93-107). Am mai putea adăuga aici interpretarea lui Ștefan Zeletin, care lega antisemitismul economic, inexistent la 1848, de necesitatea dezvoltării capitalismului românesc.

Menționăm și capitolul despre rolul masoneriei în realizarea Unirii (p. 131-144), deoarece, chiar dacă autorul nu precizează acest lucru, surprinde un simptom al climatului intelectual, sau mai degrabă mediatic, actual. Avem în vedere apariția unor pseudoistorici (Alex Mihai Stoenescu, Neagu Djuvara etc.) care colportează teze fanteziste cu ignorarea flagrantă a masei documentare, în contextul lipsei de spirit critic și al senzaționalismului.

O remarcă specială pentru Anexele unor capitole (genealogii, pamflete, acte de judecată), care susțin o dată în plus analiza și conferă totodată evocării savoarea epocii.

Considerăm așadar că volumul *Zimbrul și vulturul* (mai mult „Zimbrul” – ca să fim exacti!), dincolo de o anumită oralitate mai puțin academică, este o lucrare serioasă și utilă. Este o lucrare ce reconfirmă valoarea cercetării ieșene – după părerea noastră cea mai bună în problemele secolului al XIX-lea românesc.

Alexandru Mamina

DIMITRIS RIZOULIS, *Comoară de cuvântări ale arhiepiscopului Hristodoulos.*

De la cuvântarea de întronizare până la ultimele sale cuvinte, București, Editura Omonia, 2011, 278 p.

Atunci când se pune problema reflecției ecleziastice asupra societății contemporane, gândul poartă în primul rând, în mod apropiat reflex, la Biserica catolică. Prin implicarea ei socială și politică notorie, prin vizibilitatea mediatică, prin prestigiul moral al papei Ioan Paul al II-lea și prin cel intelectual al papei Benedict al XVI-lea, Biserica catolică s-a impus în conștiința colectivă drept o instanță activă în existența societății, indiferent dacă pozițiile sale sunt agreeate sau nu. În acest context de reprezentări reflecția ortodoxă trece mai puțin observată – situație „călduță” care o ferește oarecum de adversități, dar care o exclude totodată din dezbaterile de idei actuală, rezervându-i în cel mai bun caz statutul echivoc de relicvă istorică. Este o situație periculoasă atât pentru ortodoxie, trecută în planul secund al conștiinței colective inclusiv în țările în care e majoritară, cât și pentru cercetătorii gândirii și ai mentalităților contemporane, ce riscă să opereze cu locuri comune ori cu prejudecăți de tipul „arhaismului” sau al „bizantinismului”.

Cuvântările arhiepiscopului Hristodoulos al Greciei vin să suplinească lacuna de reprezentare intelectuală a ortodoxiei. Importanța acestora decurge, pe de o parte, din calitatea lor „oficială”, care le asigură o semnificație „canonică” generală, iar pe de altă parte, din calitatea documentară aparte, fiind vorba nu numai de cuvântări publice, ci și de poziții exprimate în cercul mai restrâns al Sinodului Ierarhiei.

Dacă ar fi să încercăm o identificare a arhiepiscopului Hristodoulos în termenii consacrați public, l-am putea considera un liberal. Dar „liberalismul” și „conservatorismul” în Biserică trebuie înțeleși în parametri lor specifici, care nu corespund decât parțial celor din câmpul politic. „Liberalismul” și „conservatorismul” ecleziastic nu privesc chestiunile de dogmă – indiscutabile –, și

doar în mică măsură chestiunile morale. Ele trimit la atitudinile adoptate în două probleme relaționale: comunicarea cu societatea și poziția față de alte culte. Sub aceste aspecte, „liberalismul” se caracterizează prin comunicarea persuasivă, opusă celei imperative, respectiv prin ecumenism, opus sectarismului. Pentru catolicism, este deosebirea dintre spiritului Conciliului Vatican II și cel al Conciliului Vatican I.

Astfel, în privința comunicării cu societatea arhiepiscopul Hristodoulos s-a pronunțat pentru dialogul între clerici și laici, cu asumarea de către cei dintâi a responsabilității lor morale în îndepărtarea laicilor, în particular a tinerilor și a intelectualilor, de Biserică, precum și cu axarea interesului pe problemele actuale: sărăcie, droguri, violență etc. (p. 34, 43, 92). În acest scop, el a propus întâi de toate revederea Bisericii însăși, prin aplicarea unor criterii meritocratice de selecție până la nivelul episcopilor, pentru a avea slujitorii care să iasă din birouri și să convingă poporul (p. 49). Ortodoxia nu putea să câștige conștiințele prin recurgerea la forță și la oprimarea demnității umane, care constituiau în sine niște ispite (p. 83-84). Un punct de vedere similar a exprimat altcândva și Serghei Bulgakov, care susținea libertatea omului de a realiza experiența spirituală a Bisericii prin gândirea și simțirea proprie.

Ecumenismul s-a regăsit în ameliorarea raporturilor cu Biserica catolică, materializată în vizita papei Ioan Paul al II-lea la Atena, în 2001, respectiv a arhiepiscopului Hristodoulos la Vatican, în 2006, în pofida opoziției clerului conservator. Faptul că vizita pontificală din România, în 1999, s-a realizat mai ușor, nu trebuie să înșele în legătură cu încărcătura acesteia în Grecia, unde rezistențele au fost mai mari, punând astfel în evidență o dată în plus rolul arhiepiscopului. Ecumenismul s-a regăsit de asemenea în declarațiile explicate de apreciere la adresa papei Benedict al XVI-lea, în sensul cunoașterii și al dialogului interconfesional bazat pe tradiția comună (p. 75-76). Mai mult decât atât, în antiteză cu fundamentalismul creștin ce reduc toată înțelepciunea la Biblie, Hristodoulos a valorizat și tradiția filosofiei precreștine elene, în maniera în care au făcut-o Iustin Martirul, Clement Alexandrinul sau Origene (p. 82-83).

Ecumenismul corespundea într-un fel unei convingeri mai generale privind pluralismul valoric al civilizațiilor. Spre deosebire de sincretismul multicultural care golea de substanță elementele reunite, pluralismul însemna acceptarea diferenței și a meritelor altor civilizații, preluând însă de la acestea numai ceea ce se acorda cu identitatea proprie. Așa o civilizație putea să coexiste armonic cu celelalte, fără să se autodistrugă într-o amalgamare artificială de tipul „terciului globalizării” (p. 98-99, 173, 264).

În acest context trebuie înțeleasă și opoziția Bisericii grecești față de eliminarea indicării confesiunii pe cărțile de identitate. În opinia arhiepiscopului Hristodoulos indicația respectivă ținea de afirmarea simbolică a apartenenței la o anume civilizație, definită inclusiv prin confesiune. De altfel, Biserica nu a cerut menționarea *obligatorie* a confesiunii, ci numai indicarea *opțională*, respectând libertatea alegerii individuale dar oferind totodată posibilitatea prezervării specificului național. Pentru a se tranșa cât mai democratic problema, a făcut apel la consultarea prin referendum a poporului (p. 174-182).

Cuvântările din volumul de față relevă încă un aspect semnificativ pentru profilul Bisericii ortodoxe, și anume capacitatea ei de a fi „modernă” în acțiune, adică de a se conecta programatic și discursiv la actualitate, începând chiar cu limba folosită (p. 221-222). Arhiepiscopul Hristodoulos nu practica nici nostalgia paseistă, nici stilul vetust. În scrisoarea către Eduardo Barosso, din 14 iunie 2005, el comenta Strategia de la Lisabona, susținând necesitatea unei economii concurențiale dinamice în Europa, întrucât prosperitatea economică întărea libertatea individuală și statul de drept. Accentua în același timp importanța modelului de stat asistențial european, care asigura progresul prin îmbinarea tehnologiei cu sociabilitatea și spiritualitatea (p. 189-192). Era vorba, în fond, de o atitudine analoagă celei a papei Ioan Paul al II-lea, care și el vorbea împotriva deificării profitului individual și a societății de consum. Rezultă, prin urmare, că Biserica ortodoxă nu este funciar contemplativă și inactuală. Caracterul actual depinde așadar de conducătorii săi, care pot încerca să însoțească trăirea contemplativă cu misiunea activă, în sensul observației lui Nikolai Berdiaev – preluată și de arhiepiscopul Hristodoulos –, potrivit căreia pâinea proprie este o problemă materială, dar pâinea aproapelui este o problemă spirituală.

Aici se cere subliniat că pentru ortodoxie aspectul spiritual al înduhovnicirii rămâne esențial. Tocmai de aceea, mai mult decât forma și căile de comunicare contează mesajul și finalitatea acestuia. Nu este suficient să ai posturi de radio și televiziune. Prin racordarea cu lumea prezentă Biserica trebuie să încerce să spiritualizeze lumea, nu să se lase ea coborâtă în materialitatea lumii, transformându-se în „societate comercială”, ordonator de fonduri bugetare sau, în cel mai bun caz, în organizație filantropică pur și simplu. Este mesajul ce se degajă din gândirea lui Hristodoulos, arhiepiscopul Greciei: „Percepția comună despre Biserică în Grecia astăzi este cel puțin greșită. Este înfățișată ca o creație de interpretare judiciară, cu multă sau mai puțină spiritualitate. Este mai degrabă ideologie decât mod de viață și de mântuire. [...] iar noi, de cealaltă parte, ne-am împăcat cu situația aceasta, am urmărit și ne-am înscris în rândul persoanelor întreținute de bugetul de stat, ne încasăm în fiecare lună leafa și rămânem satisfăcuți. Însă pândește pericolul profesionalizării și nu ne dăm seama că, cu cât mai mult depindem economic de stat, cu atât avem mai puțină libertate de abordări în chestiuni foarte mari. Consecința este că tăcem când e nevoie să înălțăm strigăt și ne punem în cârcă păcate ale altora. Și același stat, cunoscându-ne bine, ne ține subjugati numai cu amenințarea privării noastre de privilegiile pe care ni le-a asigurat «reciprocitatea». Și câți, oare, se opun privării de drepturile dobândite pentru o renaștere pe care o cer timpurile și o râvneste poporul?” (p. 90-91).

Alexandru Mamina

- Venera Achim, Viorel Achim (coord.), *Minoritățile etnice în România în secolul al XIX-lea*, București, Editura Academiei Române, 2010, 316 p.
- Enrica Ballarè (coord.), *La via del marmo artificiale. Da Rima a Bucarest e in Romania tra Otto e Novecento/Drumul marmurei artificiale. De la Rima la București și în alte orașe românești în perioada lui Carol I*, <Magenta>, Zeisciu Centro Studi, 2010, 415 p.
- Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, volum VI, serie nouă, București, Editura Academiei Române, 2010, 814 p.
- Irina Gavrilă (coord.), *Celălalt autentic. Lumea românească în literatura de călătorie (1800–1850)*, București, Editura Oscar Print, 2010, 246 p.
- Victor Neumann, Armin Heinen (editori), *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*, Iași, Polirom, 2010.

ISSN 0567-6320